Kovács Ágnes

AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÜLPOLITIKA ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM. AZ 1867-ES KIEGYEZÉS

GROTIUS E-KÖNYVTÁR

2009

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

Kovács Ágnes

Az osztrák–magyar külpolitika és a magyar társadalom. Az 1867-es kiegyezés

GROTIUS E-KÖNYVTÁR

2009

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS / 6

A szakdolgozat célja, tárgya, problémafelvetés, hipotézisek
A téma történeti áttekintése, szakirodalmi előzmények
Módszerek

1. ELŐZMÉNYEK, A KIEGYEZÉS KÜLPOLITIKAI HÁTTERE / 9

1.1. Ausztria, mint európai nagyhatalom

1.2. Közjog, külpolitika, nyilvánosság

1.3. Külpolitikai válsággócok és Ausztria

2. A MAGYAR TÁRSADALOM 1867-BEN, A KIEGYEZÉSI FOLYAMAT IDŐSZAKÁBAN / 22

2.1. Külföld

2.2. Magyarország

3. AZ EURÓPAI KÜLPOLITIKA FŐBB KÉRDÉSEINEK MAGYARORSZÁGI TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE / 30

3.1. A dualista monarchia németországi szerepvállalása

3.2. Oroszország és a Balkán

3.3. A lengyel kérdés

3.4. Franciaország, római kérdés

ÖSSZEGZÉS / 53

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM / 56

BEVEZETÉS

A szakdolgozat célja, tárgya, problémafölvetés

A külpolitika-történet és a társadalomtörténet közötti viszony elméleti szinten kedvelt tudományos kutatási témája mind a történészeknek, mind a történeti szociológiát művelőknek. Konkrét esetben azonban – magyar társadalom, 1867-es kiegyezés – kevés kísérlet történt a téma összefoglalására. Célunk az, hogy az európai külpolitikát befolyásoló 1866-os, és a magyar szempontból meghatározó 1867-es év politikai eseményeit sorra vegyük, kiemeljük az európai diplomácia első helyen kezelt, úgynevezett „preferált" kérdéseit és kérdéscsoportjait. Célunk tehát – első ütemben – a főbb kérdések kifejtése, az Európa-politikai helyzet felvázolása. Második ütemben – a kutatásaink során szerzett adatok segítségével – megmutatunk bizonyos (általunk szignifikánsnak tartott) véleményt az adott probléma lényegével kapcsolatosan, különös tekintettel arra, hogy a vélemények forrása milyen megoldási javaslatot ad a probléma, esetleg válság kezelésére. A vélemények kiválasztásánál igyekszünk a magyar társadalom korabeli struktúrájából kiindulni, pontosabban a struktúra megnyilvánulási formái, az egyes releváns társadalmi rétegek állásfoglalásai útján megragadni a magyar társadalom és a külpolitika viszonyát. Harmadsorban azt igyekszünk megállapítani, hogy melyik társadalmi réteg melyik külpolitikai válsághelyzet kezelésében került, illetve kerülhetett döntési helyzetbe. A leírás során különös figyelmet fordítunk azoknak a véleményeknek az elemzésére, amelyek olyan személyektől, illetve csoportérdekeket kifejező dokumentumokból származnak, akik, illetve amelyek nem voltak döntéshozói és döntésbefolyásolói helyzetben. Ott, ahol erre lehetőség kínálkozik a feltárt dokumentumok alapján, megpróbáljuk kimutatni a kapcsolati tőke külpolitikát befolyásoló szerepét is.

Ezúton is köszönetet mondok dr. habil Tefner Zoltánnak, a témavezetőmnek, a diplomamunkám elkészítése során adott tanácsaiért, segítségéért.

A téma történeti áttekintése, a szakirodalmi előzmények

A kiválasztott két esztendő külpolitikájának monografikus feldolgozottsága bőséges. A korszakkal minden európai országban, minden lehetséges európai nyelven foglalkoztak. Mindenekelőtt az osztrák, a német és a magyar történészek munkái adtak mélyre hatoló elemzéseket az európai politika nagy fordulópontjáról, az 1866-os porosz–osztrák háborúról, valamint a vele párhuzamosan, részben pedig annak hatására lezajló kiegyezési folyamatról az osztrák és a magyar birodalomrészben.

Elég, ha csak néhány kiemelt munkáról beszélünk, mint Helmut Rumpler Habsburg-története (Rumpler 1997), valamint Heinrich Lutz monográfiája (Lutz 1979) a német birodalomalapításról, s annak bevezető részében Ausztria legyőzéséről az 1866-os nyári háború során. Magyarországon is a bőség zavarával küzd a kutató, ha át akarja tekinteni a problémát feltáró teljes szakmai irodalmat, tulajdonképpen felesleges is, hiszen a mérhetetlen mennyiségű monográfia, tanulmány, konferenciaanyag számtalan párhuzamosságot, átfedést, ismétlést, „túlbeszélést" tartalmaz. A magyarországi feldolgozások közül – a méltányosság és a teljesség alkalmazása nélkül – három munka emelendő ki, Diószegi István diplomáciatörténeti összefoglalója, *A hatalmi politika másfél évszázada* (Diószegi 1994), Galántai Józseftől *A Habsburg-monarchia alkonya* (Galántai, 1985), valamint a Gonda–Niederhauser szerzőpáros által írt Habsburg-történet (Gonda–Niederhauser 1998).

A külpolitika és a társadalmi struktúra összekapcsolásának kísérelte a fentiekkel szemben meglehetősen mostoha területe a kutatásnak. A több részből álló osztrák akadémiai sorozat egyik kötetében található ugyan egy a diplomáciai intézményrendszer és az egyes birodalomban élő társadalmi rétegek viszonylatait vizsgáló tanulmány Helmut Rumpler tollából (Wandruszka–Urbanitsch 1994), de a tanulmány, bár nagyon alapos, nem vezet mélyebb elemzéshez, a feldolgozás csupán a deszkriptív módszerre korlátozódik, s csak birodalmi összefüggéseket vesz számba. A jelenleg Magyarországon használatban lévő társadalomtörténeti összefoglaló munkák 19. századi részei sem érintik a külpolitikát a dolgozatunk által tárgyalandó viszonyrendszer szerint. A Kövér László–Gyáni Gábor szerzőpáros által írt társadalomtörténet egyes fejezeteiben vannak részek, amelyek a politikai döntésekben való részesedést taglalják (*Rang és presztízs* [Gyáni–Kövér 2006, 99–110.]), *A művelődés rétegei* (Gyáni–Kövér 2006 [127–159.]) stb., célzatosan a külpolitika összefüggései a könyv általános szemléletmódja miatt nem érintettek. Hasonló a helyzet a Faragó Tamás által szerkesztett szöveggyűjteményhez (Faragó 2004), amelyben tanulmányok a fenti cél szerinti megközelítésben nem szerepelnek.

Módszerek

Mindezekből következik, hogy dolgozatunk megközelítése újszerű, hiszen az ismert diplomáciatörténeti eredményeket szembesíti a társadalomtipológiai, történeti szociológiai eredményekkel, ezáltal szűkítést végez, valamint további szűkítést hajt végre az által is, hogy a vizsgálatot csak az 1866-os és 1867-es évre korlátozza. Munkánkban a szűkítést – paradox módon – a „tágítás" felé szeretnénk elvinni azzal is, hogy a forráskutatáson alapuló „hagyományos", más néven „mainstream" történeti módszert elméleti keretekbe is be kívánjuk illeszteni. Ezzel el kívánjuk kerülni azt csapdát, amit a „lapos empirizmus" jelenthet a történelmi tanulmányok megírásánál. Gyáni Gábor egyik tanulmányában írja: „Ez a példa két célt szolgált: egyrészt arra kívántam vele utalni, hogy milyen nagymérvű elzárkózás jellemzi, szokta jellemezni a „normál" történészeket az elméleti kérdésfelvetések és az e téren rendelkezésre álló (az idézett véleménytől eltérően igencsak bő) szakirodalommal szemben. Ez önmagában is komoly indok a recenzált könyv, valamint a hozzá hasonló magyar nyelvű (fordítás) kötetek közzététele mellett: a segítségükkel ugyanis talán lazul a történészek merev elméletellenessége, mindenesetre hitelét veszti az elméleti tudás általában vett állítólagos hiányával igazolt lapos empirizmus jogosultsága."(Gyáni 2008)

A tágítás azzal vezet szűkítéshez, hogy az elméleti megközelítés még egyedibbé teszi tanulmányunkat. A szociológiai vizsgálati módszerekben az 1960-as évek végétől megjelenő új irányzat, a „grounded theory", magyar fordításban a „megalapozott elmélet"[1] (Glaser–Strauss 1967), néhány elemét próbáljuk meg alkalmazni elemzésünk során. A grounded theory alapállása szerint a kutatás során, annak folyamatában alakul ki maga az elmélet, az elméleti következtetés, nem pedig úgy hogy a kutató kiválaszt egy „úgynevezett „nagyelméletet", s ennek az elméletnek egyes megállapításait próbálja a kutatás adataival bizonyítani, vagy pedig megállapítani az ellenkezőjét, hogy a nagyelmélet állításai nem érvényesek a kutatás eredményeire. Az Anselm A. Strauss és a Barney Glaser által kidolgozott módszer (Strauss–Glaser 1967) olyan adatelemzésen nyugszik, amely a társadalom egyes szűkebb jelenségeire irányítja a figyelmét, új kérdéseket, új felvetéseket generál, végül pedig eljut oda, hogy a szűkebb jelenségeket általános elvi képletekkel tudja

[1] A szakirodalom nem egységes a fogalom angolról magyarra fordításában, használatos az „alapozott" és a „lehorgonyzott" elmélet fordítás is.

magyarázni. A grounded theory módszere – ellentétben a korábban alkalmazott „nagyelméleti” módszerrel – lényegében tehát „középelméleteket”, „mezzoelméleteket” (Kucsera 2008, 98.) alkot, testre szabottan, úgy, ahogy azt maga a vizsgált társadalmi valóság, jelen esetben a kiragadott források diktálják. Az utat a mi esetünkben is a levéltár, a személyes „oral history”-ból merített feljegyzések, és nagy terjedelemben a sajtóanyag jelöli ki. A megalapozott elmélet által így sokszínű tanulmányt kívánunk készíteni, amely az elmélet és az empirikus történeti valóság közötti szakadékot próbáljuk eltüntetni (Gelencsér 2003, 143), de ugyanakkor próbáljuk elkerülni a mainstream irányzatok egysíkúságát.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy munkánkat elsősorban történeti munkának tekintjük, benne tehát a hagyományos mainstream módszerre jellemző deszkriptív, esetenként a komparatív technikát alkalmazzuk a szöveg túlnyomó részében. Ezért aztán a sajátos technikának megfelelően a hivatkozások technikai megoldásaiban sem tudjuk minden esetben követni a megállapított formai előírásokat. Mivel például sok a szövegben a levéltári kutatásokon alapuló forráshivatkozás, ezért azokat nem a szövegen belül adjuk meg, mint ahogy a könyvészeti hivatkozásokat, hanem lábjegyzeti formában. Mivel munkánkban történeti módszerekkel dolgoztunk, azonkívül a megalapozottelmélet-alkotást tartottuk szem előtt, bevezető fejezetünkben hipotéziseket sem jelöltünk meg.

1. ELŐZMÉNYEK, A KIEGYEZÉS KÜLPOLITIKAI HÁTTERE

1.1. Ausztria mint európai nagyhatalom

A kiegyezés szükségességének felismerése egybeesik Ausztria nagyhatalmi pozíciójának megingásával. A Habsburg-birodalom az 1866-os königgrätzi katasztrófa után egyrészt az egységesülő Itália, másrészt pedig a regionális hatalmi pozícióból európai nagyhatalommá váló Porosz Királyság nyomása alatt csak belső rendjének megszilárdításával tudta nagyhatalmi pozícióját, sőt puszta létét megőrizni. Az 1867-es kiegyezés ily módon a belső gyengeség, a politikai és társadalmi kohézió meggyengülésének kifejeződése.

Nem volt ez mindig így. Ausztria a 19. századba Európa vitathatatlan nagyhatalmaként lépett be. A korabeli közvélekedés ráragasztotta a címkét: Ausztria, mint a kereszténység pajzsa, amelynek vezetésével a törököt a 17. század végén sikerült visszaszorítani a Balkánra. De nem elsősorban ez a török ellenében mutatott határozott viselkedés állt a Habsburg-politika homlokterében. A Balkán-politika mellett elsősorban az adta meg számára a nagyhatalmi politizálás lehetőségét, hogy komoly szerep jutott neki a Német-Római Birodalom irányításában. A Habsburgok úgynevezett „hivatástudata" több mindent jelentett egyszerre, de legfőképpen azt, hogy a Habsburgok dinasztiája a nemzedékről nemzedékre átörökített családi tradíciók alapján hivatást érzett a németajkú népek vezetésére. A Német Birodalmon belül, de azon kívül is. A németajkú népek eme legtekintélyesebb uralkodói családjának ősi fészke is német nyelvterületen, jelesül Svájcban található. Hivatást érzett később arra is, hogy az uralma alatt álló, majd fokozatosan az uralma alá kerülő nem német ajkú népek – többek között a magyarok – sorsát intézze, úgymond „jóságos atyaként gyámolítsa őket". (Rumpler 1997)[2]

A „gyámolítás" politikai művészete nem volt könnyű, és ebből következően nem is mindig volt a legsikeresebb az elmúlt évszázadok során. A birodalom Achilles-sarka az a soknemzetiségűség, ami mindig is nagyban megnehezítette a belpolitikáját, s amiből – a politológiai törvényszerűségek alapján –, a nehézségek a külpolitikában is fakadtak. Egy nemzetiségek láncolatából összeállt birodalom többnyire sokkal inaktívabb külpolitikát képes folytatni, mint egy etnikailag homogén államalakulat. A Habsburg, később az osztrák–magyar külpolitika nehézségei a politikai fejlődés későbbi modern, nacionalista korszakában nagyrészt ebből a nagy megosztottságból eredtek.

De nemcsak az etnikai ambivalenciák okozták azt, hogy a Habsburg-impériumban az államiság fokozatos gyengülése, s ennek hatására a külpolitikai inaktivitás erősödése lett a meghatározó trend. Hiszen a birodalmat alkotó tizenegy népcsoport mindegyike, azonkívül, hogy kifelé ellentétes viszonyban állhatott egyszerre akár több más etnikai csoporttal is, egyidejűleg társadalmilag is megosztott volt. A népcsoportok mindegyike a társadalmi rétegződés sajátosságai szerint országrészenként, tartományonként más és más módon, de kivétel nélkül megosztott volt *belsőleg* is. Ez a belső megosztottság még bonyolultabbá tette a birodalmi bel- és külpolitikát irányító szakemberek dolgát.

[2] A birodalom közép-európai esélyeiről lásd az osztrák hivatalos történetírás álláspontját: Rumpler, Helmut (1997): *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie.* In: Österreichische Geschichte 1904–1914. Hrsg.: Herwig, Wolfram. Wien, Ueberreuter. [A tanulmányban található német, orosz és lengyel nyelvű hivatkozások Tefner Zoltán fordításai alapján készültek.]

A Habsburg-politika a 18. századi közigazgatást és a rendiséget mentette át a következő századba, míg a tőle nyugatabbra lévő területeken megtörténtek a nagy világtörténelmi léptékű változások, elsősorban Németalföldön, Angliában, s nem utolsó sorban a klasszikus forradalom országában, Franciaországban. És ez óhatatlanul feszültségekhez vezetett a birodalom társadalmán belül. II. József liberalizáló-polgárosító törekvései szinte teljesen kudarcot vallottak az udvar ókonzervatív és klerikális ellenállása miatt, így a konzervatív visszarendeződéssel kezdődött el a kilencvenes évek Habsburg-történelme, s ez folytatódott 1800 után is. (Szántay 2005)[3] A reformer uralkodó gyakorlatilag a birodalom minden nemzete számára rossz emléket hagyott maga után, mivel homogenizálni próbálta azt egy német nyelvű, polgári jellegű monarchiává.

A Habsburg-politika, és név szerint Metternich nagy sikere az 1815-ös Bécsi Kongresszus, és a Szent Szövetség létrehozása, mely lezárta a napóleoni háborúkat, és a reformkísérletek megakadályozásával megvalósította,, hogy a birodalmi arisztokrácia hatalma megmaradjon és a feudális rendszer tovább éljen, És hogy elfogadtassa ezt az alapvetően anakronisztikus jelenséget a nemzetközi politika többi résztvevőjével, sőt, ahol lehet, új életet leheljen ebbe az elavult konstrukcióba. A Szövetség létrejöttében a domináns szerepet Metternich játszotta, aki az öt kontinentális nagyhatalom európai egyensúlyának kialakításában látta a tartós béke kialakulásának lehetőségét. Természetesen nemcsak ő, hanem a nagy kongresszuson részt vevő hatalmak szinte mindegyike. A bécsi okmányokat aláíró hatalmak mellett a közepes és kis országok vezető politikusai egyaránt úgy ítélték meg, hogy a kontinensnek békére van szüksége. Metternich az egyensúly érdekében a felforgató, forradalmi ideológiákkal és elemekkel szembeni azonnali és kemény fellépést tartotta feladatának, a napóleoni felforgatás megállítása után konzerválta az abszolutizmust – és ezzel együtt az arisztokrácia vezető szerepét – a birodalmon belül. Az új közös ellenségkép, a forradalom veszélyének megfogalmazásával sikerült a regnáló európai monarchiákat maga mellé állítania, illetve a feltörekvő burzsoáziától hatalmát féltő arisztokrácia számára megfelelő ideológiát szolgáltatnia. Ehhez a partnereket Talleyrand-ban és az angol külügyminiszterben, Castlereagh-ben, és – ami a Szent Szövetséget illeti – az orosz cárban találta meg.

Amikor a Szent Szövetség létrejött, az osztrák arisztokráciában, és az udvarban sem élt sok illúzió annak tartósságát illetően. Maga az uralkodó, I. Ferenc osztrák császár mondta, hogy [az] „Metternichet meg engem még kibír”. (Gonda–Niederhauser 2002) A pesszimizmus kifejezése helyett azonban inkább kellett volna optimistának lenniük: a jóslat egyáltalán nem bizonyult megalapozottnak. Metternich 1835 után az uralkodásra alkalmatlan V. Ferdinánd helyett teljhatalmú kancellárként vezette a birodalmat egészen 1848-as bukásáig. Természetesen ez az abszolutista időszak alatti kormányzás korántsem volt akadálymentes a visszafordíthatatlan folyamatok miatt. Ezek a folyamatok a világgazdaság nagy, hosszú távú folyamatai voltak, amelyeknek irányítói és haszonélvezői, az európai tőkésesek társadalma országhatárok nélküli, szabad kereskedelemre alapozott, nagy egységekben gondolkodtak. A feudalizmus konzerválásán, a fennálló szűk politikai keretek megőrzésén munkálkodó

[3] A reformok nagy jelentőségét és hasznosságát, a rendi-nemzeti ellenállás ellenére megkísérelt átalakításokat a mai történettudomány általában pozitívumként ábrázolja. Pontosan a helyileg különböző társadalomstruktúrák miatt folytak a birodalomban regionális reformok. II. József e miatt a „régiókban való gondolkodás” egyik kora újkori előfutáraként értékelhető. A regionális reformok helyenként megváltozatták az évszázadok alatt rögzült feudális államok közjogi kompetenciáit, és önkényesen olyan új politikai egységeket alakítottak ki, amelyek alkalmasabbnak látszottak társadalmi reformok bevezetésére. A regionális átalakításról részletesen lásd: Szántay Antal (2005): *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungspolitik Josephs II.* Akadémiai Kiadó.

politikusoknak nem sok becsülete volt előttük. Szemükben Metternich lényegében anakronisztikus jelenséggé vált már a negyvenes évek elejére.

Igaz, hogy Metternich kormányzata hosszúra nyúlt, a kancellár mégis hibát követett el, hogy túlbecsülte a restauráció és a hagyomány összetartó erejét a kereskedelemi és a gazdasági előnyökkel szemben. Anglia viselkedését pedig ezek az előnyök motiválták, és ha társadalmi rétegekre képezzük le a politikai motivációkat, akkor azt látjuk, hogy a tőkés és nagytőkés angol kereskedő polgárság állt a háttérben akkor, amikor az európai forradalmi tömegek 1848 tavaszán kimondták a verdiktet: Közép-Európa konzervatív birodalmaiban alapos reformokra van szükség. Az európai nagytőke az eseményekből azt a következtetést vonta le, hogy fel kell szabadítani azokat az erőket, amelyek a gazdasági növekedés szolgálatába tudják állítani az ipart, a kereskedelmet. Nem vallották ugyanakkor azt a nézetet, hogy a reformokkal együtt lényegesen meg kellene változtatni az 1815-ös rendszert, hogy az öt hatalom kontinentális egyensúlya helyett valamilyen új politikai-biztonsági rendszert kellene kiépíteni.

A Habsburgok történetével foglalkozó immár klasszikusnak számító monográfia, a Gonda-Niederhauser szerzőpáros által írt munka arra a sarkított következtetésre jut, hogy Metternich restaurációs politikája egyenesen a gazdasági szempontból dinamikusan terjeszkedő, és érdekeit hatékonyan érvényesítő angol polgárságtól szenvedett vereséget. Politikai ellenfele, Kolowrat (szintén konzervatív politikus), Metternichhel szembehelyezkedve éppen ezeket a (nagy)polgári érdekeket próbálta átvinni a politikai gyakorlatba, politikai pozíciója szerint tehát liberálisnak és nem konzervatívnak kell tekintenünk. Mindkettejükben közös, hogy meg akarják tartani a régi rendszert, s nem ismerik fel: a politikai és a gazdasági liberalizáció összefüggenek egymással, hogy az alkotmányosság és a polgári szabadságjogok képezik a polgári kapitalizmus alapját. Úgy vélik, hogy a polgárság úgysem szeret politizálni, csak a gazdasági jólét érdekli. Ennek a tévedésnek a keserű poharát ürítik fenékig mindketten, amikor 1848-ban távozniuk kell a politikai életből.

1.2. Közjog, külpolitika, nyilvánosság

Magyarország és a Habsburg-ház viszonyát 1722 óta jogilag a pragmatica sanctio határozta meg. A dinasztia és a rendi Magyarország közötti kompromisszum több évszázados közjogi, politikai és nyílt fegyveres küzdelem sorozatát zárta le egy időre. A nemesi nemzet elismerte a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát, cserébe Magyarország birodalmon belüli alkotmányos különállása elismerést nyert. A pragmatica sanctióból természetesen következett a birodalom védelmének Magyarországra is kötelező előírása, tehát háborúviselés a külső ellenség ellen, annak minden anyagi konzekvenciájával együtt. Mind a hadviselés, mind az állam működtetésének tetemes költségéhez az országnak a szerződés értelmében nagy összegekkel kellett hozzájárulnia. Nemkülönben annak az apparátusnak a fenntartásához is, amely a külországokkal való kapcsolatok fenntartásával, tehát a diplomáciával foglalkozott, s alapvető funkciója szerint szorosan kapcsolódott a védelem, tehát a hadügy szervezetéhez. A pragmatica sanctio irományaiban ily módon már a 18. század elején kirajzolódott az a közösügyes rendszer, amely kidolgozott formáját az 1848-as törvényekben, majd pedig az 1867-es kiegyezésben nyerte el.

Addig azonban mind az európai politikában, mind a dinasztia és a nemzet viszonyában, mind pedig a magyar társadalomban mély változások mentek végbe. Az 1867-ig eltelt 145 esztendő meghozta a nemzet számára a kibontakozást jelentő vívmányokat: a 18. század, történelmileg rátapadt jelzője szerint a „nagy 18. század”, az alapvető modern nemzeti intézményeknek vetette meg az alapját, amelyekre aztán a 19. század második felében fel tudott épülni a

modern polgári Magyarország. Ez idő alatt, éppen a pragmatica sanctio rendelkezései miatt, az ország nem folytatott (folytathatott) önálló külpolitikát. A külpolitika a dinasztikus politika karakterjegyeit viselte: minden, ami külpolitikában történt, a dinasztikus terjeszkedés jelszavával történt, s a dinasztia dicsőségét volt hivatva szolgálni. Ami egyébként területi expanziót jelentett, vagy pedig ennek ellenkezőjét, védelmet és ellenállást azokkal szemben, akik területi expanziójuk céljának és tárgyának tekintették a monarchiát. Háborúk voltak a 18. század minden évtizedében, s ezek a részben lokális, részben az európai nagyrégiókban zajló háborúk – első és második sziléziai háború, hétéves háború, II. József több hadjárata a törökök ellen, stb. – a magyar katonák, katonai kifejezéssel a magyar „emberanyag" nagy veszteségeivel jártak, de ugyanakkor arra is lehetőséget nyújtottak, hogy a résztvevők a „magyar virtust", a magyar katonaerényeket is megcsillogtassák. A legendák, a középkori hadviselésből szájhagyomány útján, illetve írásos forrásokban, költészetben, Balassi és Zrínyi epikus költészete által átörökített hagyományok egy dinasztikus alapon vezetett hadsereg keretében új életre keltek. A sokkal gyakoribb eset azonban mégiscsak az ellenállás volt, mind a rendi nemesség, mind pedig a leginkább szenvedő fél, a magyar jobbágyság részéről. Az újoncozás megszavazása, a katonafogdosás, a brutális kiképzés, s a sokszor 15 éves katonai szolgálat idegen földön az ellenállás tüzét szította mind a nemesi nemzetben, mind az abból kizárt parasztságban. Az 1867-es kiegyezés, s az annak alapján megszervezett közös hadsereg a magyar társadalomban meglehetősen ambivalens érzéseket ébresztett, a sikerekét és a megaláztatását egyaránt.

A pragmatica sanctióból következő másik terület, a külpolitika, s annak releváns gyakorlati megvalósítási területe, a diplomácia, a hadügynél sokkal kisebb hatással volt a magyar társadalom életére, az emberek mindennapi tevékenységére. A diplomácia egyik alapvető vonása, a titkosság miatt a társadalom teljesen ki volt zárva erről a területről. Míg a katonáskodás a 18. században a birodalom minden népének a mindennapjaihoz tartozott, mindenkinek a saját sorsába szólt bele, sokszor a saját életét törte derékba, sokszor némelyeknek korai halálát jelentette egy-egy hadjárat valahol az európai térségben, valamilyen „idegen országban", addig a diplomácia az emberek szemében alig volt több egy obskurus manipulációnál, aminek az alsóbb és műveletlenebb néprétegek még a létezéséről is alig hallottak valamit. Ha pedig tudatában voltak annak, hogy mi az, részt venni nem tudtak benne. A döntések szűk körben, a kabinetpolitika módszerei szerint estek, a 19. században a birodalomban már gyakorlattá vált korlátozott parlamenti ellenőrzés mellett. Magukon a diplomáciai posztokon sem látunk jelentős számú magyart felbukkanni. (Matsch 1980). Azt teljesen természetességgel fogta fel mindenki még a 19. században is, hogy első számú külképviselet-vezető, tehát követ, nagykövet, csakis arisztokrata lehetett – főhercegtől a bárói rangig bezárólag. De hogy a diplomáciai posztok vezetőinek névsorában 1867-ig alig-alig találunk egy-egy magyar nevet, még a kevés kivétel ellenére is több, mint feltűnő. Az 1871 előtt önálló külpolitikát folytató német középállamban, Hessenben két magyar nevet is találunk a misszióvezetők listáján, 1846-47-ben Esterházy György Sándort, majd őt követően Apponyi Rezsőt, de aztán sem előtte, sem utána senkit. S ha felbukkantak is ezek a kivételek, az mind annak volt köszönhető, hogy ezek a nevek a dinasztiához hű, ultraaulikus személyiségeket és családokat takartak (Esterházy Miklós lengyelországi követsége 1745 és 1747 között, vagy pedig Esterházy Móric követi megbízatása 1848 és 1856 között a Szentszéknél). (Matsch 1984, 115-119.) Volt sok olyan külmisszió, amelyen egészen 1918 végéig, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig egyetlen egy magyar nevet sem találunk, s még az alacsonyabb beosztású diplomaták között sem. Ilyen volt a több válságos történelmi évben oly nagy szerepet játszott berni külmisszió. Később legfeljebb a kisegítő személyzet, kocsisok, sofőrök, irodista másolók, gondnokok között fordulnak elő magyarok. (Tefner , 43-46)

Mindebből logikusan következett, hogy a magyar társadalomnak magával a külpolitikával kialakított viszonyát enyhén szólva nem jellemezte szoros összefonódás. Természetesen Nyugat-Európa más politikai berendezkedésű, „fejlettebb" országaiban sem. A külpolitikát meghatározó csúcsszervek működésébe a társadalomnak sem Angliában, sem Hollandiában, sem a forradalom Franciaországában sem lehetett közvetlen beleszólása. Volt azonban egy lényeges különbség. A társadalmi nyilvánosság nyugaton már a 18. század elején is fejlettebb, magasabb szintje. Sajtótörténetileg vizsgálva a kérdést, ez azt jelenti, hogy a köznyilvánosság kialakulásának kezdeti periódusában – ez Nyugat-Európában sporadikusan már a 17. század vége is lehet, Magyarországon pedig nagyjából a Rákóczi szabadságharc évei – a kontinens nyugati fele jelentős lépéselőnyt szerzett. Jürgen Habermas, a neves német filozófus és szociológus műveiben több helyen olvashatjuk, hogy Nyugat-Európában a nyilvánosságnak ezek a „kristályosodási pontjaivá" a kávéházak, a szalonok és az úgynevezett „asztaltársaságok" váltak, ahol először csak a művészetek és az irodalom egyes kérdéseiről esett szó, később azonban ezek a témák átvezettek a gazdaság és a politika egyes kérdéseire is. Megjelent valamiféle kezdetleges demokrácia is, azáltal, hogy a tagok egyenrangú személyiségekként álltak egymással szemben, s csak „az érvelés hatalmának" volt szerepe körükben. (Habermas 1993)[4] A nyilvánosságnak ezek a formái jelentek meg, kaptak teret a nyugat-európai sajtóban.

Nem a minőség, hanem elsősorban a sajtókiadványok nagy száma és elterjedtsége miatt állíthatjuk, hogy ez a lépéselőny Nyugat-Európában már a 18. század elején megvolt a kelet-európai sajtóval szemben. Az első magyar „újságok" időszaki kiadványok voltak. „A Rákóczi-szabadságharc tudósítója, az első magyarországi időszaki kiadvány, a *Mercurius Hungaricus* alig két évvel azután indult meg, hogy a világ legrégebben folyamatosan megjelenő lapja, a *Wiener Zeitung* elődje megkezdte pályafutását." – olvashatjuk Buzinkay Géza sajtótörténeti összefoglalójában. (Buzinkay) A témánk szempontjából lényeges megállapítást néhány sorral lejjebb találjuk idézett munkájában. „A bécsi lap, akárcsak a korabeli többi európai abszolutizmus által engedélyezett-létrehozott újság, az uralkodó és kormányzata közvetlen befolyása alatt állt, vagyis például a Rákóczi-szabadságharcról az udvar hivatalos véleményét tette közkinccsé." (Buzinkay) Az abszolutizmus korában, amikor az uralkodó hatalma a társadalmi, politikai, vallási, gazdasági és kulturális létszférák mindegyikére kiterjedt – hiszen ezért volt „abszolutizmus" – ez nem is lehetett másként. 1867-re, tehát vizsgálatunk évére ez az alaphelyzet lényegesen megváltozott. A magyar sajtóélet az 1830-as években „gyökeret vert", az 1840-es években „kivirágzott", majd nagyjából az 1840 és 1865 közötti másfél évtizedben valóban korszerű politikai sajtó lett belőle, önálló álláspontot és világszemléletet képviselő és azt a politika irányának megváltoztatására, a politika befolyásolására felhasználni szándékozó újságírás.

A Rákóczi szabadságharc időszaki kiadványainak jellegével összehasonlítva: a változás valóban száznyolcvan fokos. 1705-ben, amikor gróf Esterházy János tábornok az első magyar nyelvű (!) számot megszerkesztette, a lap politika álláspontja teljesen ellenkezője volt a *Wiener Zeitung* felfogásának. A *Mercurius Hungaricus* éppen azzal az eredendő céllal jött létre, hogy a *Wiener Zeitung* nagyhatású propagandájával szemben valamilyen ellensúlyt képezzen, tehát „kivonja magát" az abszolút uralkodó hatalmi-politikai erőteréből, s egy új

[4] „In den um die Mitte des 17. Jahrhunderts gegründeten Kaffehäusern, Salons und Tischgesellschaften sich Kristallisationspunkte der Öffentlichkeit. Ihre Gespräche kreisten zunächst um Kunst und Literatur, erweiterten sich aber bald um ökonomische und politische Inhalte. Unter den Mitgliedern herrschte Gleichberechtigung und die Macht des Arguments." In: www.wikipedia.de, Jürgen Habermas. A problémáról lásd bővebben: Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Gondolat Kiadó, Budapest.

erőtér kiterjesztése érdekében fejtsen ki propagandát. Ehhez azonban kellett egy egész ország fegyveres ellenállása, egy Rákóczi szabadságharc. Esterházy Antal magyar nyelvű első száma után maga Rákóczi vette kézbe az életképesnek bizonyult ötlet gyakorlati megvalósítását, s a következő számot már latinul, a külföldi olvasóknak adták ki. A címe is megváltozott: *Mercurius Veridicus ex Hungaria*. (Buzinkay). II. Rákóczi Ferenc a lapot kizárólag külpolitikai célra szánta, udvari kancelláriájában készült, és személyi titkárára, Ráday Pálra bízta a szerkesztést. (Buzinkay)

Lényegében tehát csak az erőterek változtak, nem a kiadványok alapvető funkciói. A Rákóczi-szabadságharcban katonai eszközökkel létrejött egy szuverén államterület, s ennek egy szuverén sajtótermék felelt meg. A lap szuverenitása ugyanakkor nem változtatott azon a tényen, hogy sem a magyar, sem pedig a külföldi nyilvánosság, konkrét értelemben maguk az olvasók, nem kaptak lehetőséget arra, hogy befolyást gyakorolhassanak Rákóczi politikai döntéseire, arra a külpolitikára, amely az akkori két részre oszlott Európában nagy aktivitást mutatott, (Kis–R. Várkonyi 2004) önálló diplomáciát folytatott, követei a Habsburgok ellenségei, főleg Franciaország és Oroszország uralkodóival vették fel a kapcsolatot.

1.3. Külpolitikai válsággócok és Ausztria

A 19. század első felében Ausztria megtartotta nagyhatalmi pozícióját. A napóleoni háborúk után győztes hatalomként megerősödve kerül ki a bécsi kongresszus hatalmi vetélkedéséből, holott mindössze egy alkalommal sikerült csak legyőzni a francia csapatokat – Aspernnél. A Magyarországhoz fűződő viszony nem változott. A pragmatica sanctióból következő kötelezettségek mindkét fél részére érvényesek maradtak. Magyarország a napóleoni háborúban is hűséges maradt a dinasztiához, megszervezték a nemesi felkelést Napóleon csapatai ellen – más kérdés, hogy a nemesség ódivatú, a középkort felidéző vállalkozása kudarcba fulladt. Ami pedig a magyar alkotmányosságot illeti, a mindenkori erőviszonyok domináltak, erős függésben a nemzetközi helyzettel: kényszerhelyzetben már II. Lipótnak is össze kellett hívnia a magyar országgyűlést (a francia forradalom 1791-ben jakobinus fordulatot vett), s hasonlóan kényszerhelyzetben hívta össze I. Ferenc is az 1825-ös diétát, megnyitva ezzel a magyar történelem egyik legkreatívabb korszakát, a reformországgyűlések sorozatát.

Persze Ausztria a külpolitikában nem tarthatott igényt összeurópai vezető szerepre, a nagyhatalmi pozíció látszatának a fenntartásáért küzdött. Nemcsak azért, mert tengernyi belső politikai problémával volt kénytelen megküzdeni, hanem minden egyéb miatt is, ami a bécsi rendszer alapvető jellegéből következett. Morton Kaplan, a neves amerikai politológus osztályozási elmélete szerint (Morton 1957) hat különböző nemzetközi rendszer létezik: a hatalmi egyensúly rendszere, a laza bipoláris szisztéma, a merev bipoláris rendszer, az egyetemességen alapuló együttműködés, a hierarchizált rendszer, valamint a vétó szisztéma. (Majoros–Ormos 2003, 18.) A 19. század nemzetközi kapcsolatait illetően az utóbbi kettővel tulajdonképpen nem tudunk mit kezdeni, hiszen a rendszer nem úgy működött, hogy bármelyik hatalomnak tartósan sikerült volna rákényszeríteni akaratát a többiekre, a vétón, tehát a tiltáson alapuló viszonynak pedig, amikor bármelyik tagállam nem-szavazatával blokkolhatta volna a rendszert semmilyen játéktér nem volt biztosított. A bécsi kongresszus rendelkezései teljesen kizárták ennek a rendkívül veszélyes konstrukciónak még a lehetőségét is. (Ring 2003; Szokolay 1997, 74–90.; Tefner 2007, 21–41.)[5] A Kaplan-féle felosztásnak

[5] A vétó rendszerre – igaz, hogy csak belpolitikai értelemben – a klasszikus példa a 18. századi lengyel történelem, a nemesi köztársaság felbomlása és az ország felosztása a három nagyhatalom,

kulcsmondata szerint felsorolásunkban az első rendszernek, a hatalmi egyensúlyi rendszernek az a feltétele, hogy legalább öt tagállam legyen benne, ha ez a szám öt alá süllyed, akkor bipoláris szisztémáról beszélünk. Ezek után a második és a harmadik lehetőséget nem nehéz kizárnunk; marad tehát a sorrendben az első, a hatalmi egyensúly rendszere, amely formálisan egészen 1914-ig fennálló bécsi konstrukcióban éppen a szükséges ötös határnál állapodott meg. A korszak politikai nyelvezete szerint ez a rendszer volt az „európai pentarchia", öt állam szövetkezése a rend fenntartására.

A hatalmi egyensúlyi konstrukció csak első látásra laza szisztéma, ténylegesen nagyon szigorú rendszer. Valójában egymás kölcsönös ellenőrzésén alapul, a nyugalom és a rend biztosítása, valamint a saját állami szuverenitás megvédése érdekében az esetlegesen hegemóniára törekvő partner(eke)t a többinek meg kell fékeznie, a legkülönfélébb módszerekkel és technikákkal arra kell kényszerítenie, hogy hagyjanak fel hegemonisztikus törekvéseikkel, s „álljanak be a sorba". Mindez a szövetség minden tagjától maximális összpontosítást, nagyon gyakran katonai erőkoncentrációt, sőt háborút, és nem utolsó sorban nagy diplomáciai szakmai tudást követel meg.

A Habsburg-birodalom területi szuverenitását és belső kohézióját a bécsi okmányok életbe lépése után is legalább annyi rontó tényező fenyegette, mint előtte, sőt a nemzeti újjászületés modern korának beköszöntével újfajta problémák generálódtak, mégpedig minőségileg egészen új problémák. Ilyen volt a területi elv intenzivitása a 19. század első felében. A születő új európai államok azon igyekezete, hogy országhatárokkal pontosan körülvett belső piacot hozzanak létre, nagyon gyakran a középkor óta létező nagy, tradicionális monarchiák területi megcsonkításával lett azonos. Már hamarosan 1820 után látni lehetett, hogy a területi pozíciót a bontakozó olasz egység, illetve az 1809-től fejét felütő össznémet birodalom gondolata veszélyezteti leginkább. A cseh mozgalomnak nem voltak területi igényei, hiszen ez az etnikai tömb volt azon kevesek egyike az egész Európában, amelynek teljes népessége egy azon birodalom határain belül élt. Nem is beszélve arról, hogy a csehek mozgalma már évszázadokkal korábban, a harmincéves háború kezdetén halálos sebet kapott, a Vencel-korona országainak birodalmi integrációját a 17. századi Habsburg-uralkodók a cseh rendek rovására sikeresen hajtották végre. A monarchia délszláv lakosságából a horvátok a középkori jog alapján a Magyar Királyságba voltak betagozódva, a szerbek és a románok esetében pedig akkor még nem beszélhetünk arról, hogy az olaszhoz hasonló irredentizmus miatt lépnének fel területi igényekkel a Habsburg-birodalommal szemben. Lengyel–ukrán viszonylatban pedig egyáltalán nem beszélhetünk elszakadási igényekről. A lengyelek (és a lengyel királyság területén élő ukránok, régies nevükön „ruténok") királyságuk háromszori felosztása nyomán a három nagy birodalom uralma alatt eltérő politikai helyzetbe kerültek, nemzeti kibontakozásuk nem egyformán bontakozhatott ki az orosz, porosz és osztrák területen. A sorsuk először a liberális orosz cári politika miatt a varsói területen, az úgynevezett „Kongresówka", tehát a Kongresszusi Lengyelország területén volt a jobb, aztán az oroszországi reformok megakadása után (1825: I. Sándor halála, 1831: lengyel felkelés) Ausztria vált a lengyel nemzeti mozgalmak reménységévé.[6] Viszonyaik itt lettek fokozatosan jobbak, s ez a javulás egészen addig fokozódott, amikor már a birodalom privilegizált, sőt favorizált nemzetének mondhatták magukat. Valamikor az 1870-es években következett be az az állapot, amikor a birodalom egyik legnagyobb területű koronatartománya, a Galíciai

---

Ausztria, Poroszország és Oroszország között 1772-ben. A felosztásról lásd: Ring Éva (2003): *"Lengyelországot az anarchia tartja fenn?"* ELTE Eötvös Kiadó., Szokolay Katalin (1997) *Lengyelország története.* Balassi Kiadó Budapest.. 74–90., Tefner Zoltán (2007): *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914.* L'Harmattan Kiadó. 21–41.

[6] Az osztrák külpolitika és a lengyelek viszonyáról lásd: Tefner Zoltán (1996): *Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika.* Lénia Kiadó, Érd.

Királyság, szinte teljesen az ő politikai irányításuk alá került. (Az ukránok rovására, akik a koronatartomány legnépesebb népcsoportjaként komoly politikai erőt képviseltek.[7])

Témánk – és a korabeli birodalmi politikai vezetés – szempontjából a tartomány azért fontos, mert ez a sajátságos belpolitikai konstelláció lengyelek és ukránok között, egyszerre jelentette a birodalomból való kiszakadás katonapolitikai kockázatát, valamint a birodalom belső kohéziójának erősödését. Az ukránok nemzeti mozgalmában ugyanis minden csoport nem akarta feltétlenül a Habsburg-birodalomból való kiválást. Voltak a Habsburg-hű, ókonzervatív rutének, akik még a bécsi politikusok is a leghűségesebbek között is az elsőknek értékeltek. Eleinte, mintegy 1850-ig ez a csoport dominált a tartományi ukrán politikában: a lázongó magyarokkal és olaszokkal szemben maguk voltak a megtestesült lojalitás. Később azonban – jórészt azért, mert Bécs az 1848-as forradalmak idején a nekik tett ígéreteket nem tartotta meg – a népszerűségi skálán visszaszorultak, s új erők, a nacionalista ukránok, az újrutén mozgalom került előtérbe. Mellettük, pontosabban ellenük, ott működött a rutén russzofil irányzat, amely a rutén nép boldogulását a Romanov-dinasztia által vezetett Orosz Császárságban látta biztosítottnak, hirdetvén, hogy a történelmi körülmények folytán a két nép etnikailag, és az államnemzeti koncepció alapján politikailag is, egy és ugyanazon nemzet. Igaz, hogy az utóbbi két rutén áramlat tagjai kibékíthetetlen ellentétben álltak egymással, ezek az ellentétek nem egyszer a tettlegességig is fajultak, végső eredményében azonban mégis egyet céloztak meg: a Habsburg-monarchia, később az Osztrák–Magyar Monarchia elhagyását. Mind bel-, és külpolitikailag, mind pedig katonapolitikailag olyan elbírálás alá estek a birodalom vezetésében, hogy „orosz fajú népek", „megbízhatatlanok", mert a fő ellenség, az oroszok ágensei. Az összeesküvés-elméletek, amelyek a 19. század második harmadától elég szép számban születtek meg Bécsben, okkal, vagy ok nélkül, ezt a „trójai faló szindrómát" alakították ki a ruténekről. (Tefner 2000, 47-49)

Az osztrák politika sajátos, de kézenfekvő taktikát választott. A lengyelek kiváltságos pozíciójának biztosításával Galícia tartományában létrehozta az ellensúlyozó tényezőt, a ruténeket természetes riválisait, a lengyeleket emelve be a birodalmi politika kulcspozícióiba. A tartományi fővárosban, Lembergben a szejm vezetése teljesen lengyel irányítás alatt állt a 19. század végéig, az egyetemi oktatás nyelve a lengyel volt (korlátozottan ukrán), az igazságszolgáltatás felsőbb szintjei, a közigazgatás – minden, ami a lengyelek galíciai uralmának alapjait képezhette Galíciában.[8]

Mindezek figyelembevételével kézenfekvő a kijelentés: később, a 19. század utolsó évtizedeiben a külpolitikában meggyengült birodalom külpolitikai korlátozottságát főleg

[7] Tefner Zoltán: *A többségben élő kisebbségi nemzet. Az ukránok és a lengyelek megítélése a bécsi politikában a keleti válság idején és az 1880-as években.* In: Valóság, 2000/11. „1914. évi adatok alapján Galícia lengyel lakossága ténylegesen felülmúlta a rutén és a német lakosság együttes számát (54% lengyel, 43% rutén, 3% német), a népesség földrajzi elhelyezkedésében ugyanakkor szembetűnő aránytalanságok vehetők észre. A 78 494 négyzetkilométeres területen összesen 8 millió 212 ezer lakos élt, de az ukrán lakosság nagy tömegeiben a San folyó vonalától keletre az osztrák–magyar államhatárig (és azon túl) helyezkedett el, így ebben a tartományrészben a demográfiai mérleg az ukránok, a korabeli elnevezés szerint rutének javára billent." 46.

[8] A galíciai lengyelek autonómia törekvései rögtön az 1861-es februári pátens kiadása után elkezdődtek, s a folyamat a galíciai tartományi szejm speciális jogainak elismeréséig tartott. A témával foglalkozó szakirodalom többek között: Kozik, Jan (1996): *The Ukrainian national Movement in Galicia. 1815–1849.* Edmonton, Canadian Institut of Ukrainian Studies. University of Alberta., Pannenkowa, Irina (1918): *Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim. Dzieje rezolucji sejmu galicyjskiego z 24. września 1868.* Lwów.; Sommergruber, Josef (1941): *Die nationalpolitischen Verhältnisse in Galizien 1840–1867.* Dissertation an der Wiener Universität. Wien.

ennek a „sokszínűségnek”, vagy inkább „sokszektorúságnak” a számlájára írhatta. A belső egység és nyugalom biztosítása egyre fontosabbá vált, a birodalom gazdasága gyakran került csődhöz közeli helyzetbe; a gazdaság fejlesztése és a növekedés felgyorsítása mindennél fontosabbnak tűnt. A belső piacnak szilárdnak, lehetőleg nagynak és biztosnak kellett lennie a modern kapitalista gazdálkodás körülményei, a lassan szárnyait bontogató liberális világkereskedelem igényei miatt. Közjogilag, a nyersanyagok mennyiségét számításba véve és a demográfiai mutatók alapján a Magyar Királyság területén élő népközösség integrációja nélkül ennek a programnak a sikeressége erősen megkérdőjelezhetőnek látszott. A magyar helyzetet, amelynek közjogi alapját a pragmatica sanctio képezte, eleinte csupán „a maga súlyának megfelelően” kellett kezelni, mígnem 1860-as évek elejétől egy szigorú legitimációs kényszer jelent meg a bécsi politikában: a magyar kérdést – stratégiai távlatokat kijelölve – *meg kellett oldani*. 1849-ben a birodalom és Magyarország szakítás következett be, az önkényuralom és a neoabszolutizmus évei alatt Magyarországon is, s a birodalom más tartományaiban is társadalmi reformokat hajtottak végre (Gyáni 2002, 241-248.), miközben a politikai irányítás a pragmatica sanctio és az 1848-as áprilisi törvények negligálásával abszolutista-centralista módszerekkel, a hagyományos magyar vármegyei közigazgatás háttérbe szorításával történt.

Volt azonban ennek a metternichi hagyományokra épülő válságkezelő programnak egy igen gyenge pontja. A társadalmi illetve a gazdasági rendszerben végrehajtott reformok csak addig tudták egyensúlyban tartani a birodalom belső életét, amíg a nemzetközi körülmények erre kedvezőek maradtak. Amennyiben működött a „kontinentális ötös” egyensúlyt fenntartó mechanizmusa. Amikor ez felbomlott, s az egyensúlyi rendszerben átrendeződés ment végbe, ez a Habsburg-birodalom számára többször is visszaszorulást, defenzív helyzetet, mély belpolitikai válságot idézett elő. Meg kellett egyezni valahogyan a magyarokkal, hogy a birodalom erőforrásait ne kösse le a hátország rendben tartása. Ennek a nyomásnak köszönhető az udvar rugalmassága már a reformkor elején, József nádor közvetítő munkája, a pozsonyi diéta munkájához való igazodás, sőt mi több, maga az a tény is, hogy az országgyűléseket egyáltalán összehívták, a nemzetépítés Széchenyi által képviselt programjának elfogadása. Az 1848-as vívmányok egy része, a jobbágyfelszabadítás, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség pontjainak gyakorlatba való átültetését nem lehetett megállítani. Ha nem is piros-fehér-zöld lobogók alatt, hanem schwarz-gelb színekben, de ennek a társadalmi és kulturális reformprogramnak sajátos bécsi szempontú kibontakoztatását látjuk a Bach-korszakban és a Schmerling-provizórium éveiben.

A folyamatot az 1853 és 1856 között lezajlott krimi háború nem akasztotta meg. Annak ellenére, hogy Ausztria diplomáciailag érzékeny vereséget szenvedett abban a küzdelemben, amit a nyugati koalíció (Anglia, Franciaország) csapatai a kontinentális egyensúly szempontjából renitens Oroszország ellen folytattak. Ausztria a fent említett belső hatalmi korlátai miatt a franciák és angolok felhívásának, hogy Oroszországot az együttélés normáihoz való igazodásra kényszerítsék – nem tudott eleget tenni. Ausztria semlegességet nyilvánított. A két koalíciós hatalom számára a visszautasítás barátságtalan lépést jelentett, az orosz politikai elit, s maga a cári család azonban halálosan megsértődött. Az osztrák–orosz diplomáciai kapcsolatok a mélypontra süllyedtek, s ez a mélypont, a kapcsolatok hűvössége, s a kölcsönös bizalmatlanság, kisebb-nagyobb megszakításokkal lényegében egészen az I. világháború kitöréséig fennmaradt.

A háborús krízis kedvezőtlen kimenetele mégsem rengette meg a birodalom belső stabilitását. Nem úgy a következő, az 1859-es olasz–osztrák–francia háború, amely már földindulásszerű változásokat okozott a birodalom belpolitikai struktúrájában. Hogy a belső stabilitást meg lehessen tartani, az udvar a birodalom népeivel (nemcsak a magyarokkal) egyezkedni kényszerült. A neoabszolutizmus merev, központosított, autokratikus eszközökkel irányított

rendszerét felváltotta a Nyugat-Európában akkor már évszázadok óta honos parlamentáris rendszer. Igaz, hogy számtalan korláttal megnehezítve a szélesebb állampolgári akaratérvényesítést a politika kialakításában. Az 1861. évi februári pátens (lényegében egy korlátozott birodalmi alkotmány) nem szakított teljesen a centralizmus gondolatával. A törvényhozás csúcsszerve a Bécsben felállított Birodalmi Parlament lett, ahová meghívást kapott a birodalom minden tartománya, paritásos alapon, közvetve, tehát úgy, hogy az egyes tartománygyűlések saját tagjaik közül választhatták ki azokat, akiket, mint Reichsrat-képviselőket Bécsbe küldhettek. A Habsburg-monarchia népei olyan engedményt kaptak, amely sokkal jobb körülményeket biztosított számukra nemzeti kiteljesedésükhöz, mint a neoabszolutizmus, sőt az 1848-at megelőző korszak metternichi dinasztikus, rendőrállami rendszere.

Mégsem örültek neki maradéktalanul, hiszen a tartományi politika önállóságának csorbítását látták benne. (Mint ahogy valójában az is volt.) A magyar politikai erők zöme pedig egyenesen csapásként és a nemzet ellen elkövetett provokációként fogta fel a bécsi intézmény puszta létezését is. Az ugyanis ellenkezett az ősinek tekintett magyar alkotmánnyal, s annak kora újkori nevezetes dokumentumával, az udvarral kötött kompromisszummal, a fentiekben többször emlegetett pragmatica sanctióval. A pátens kihirdetése országos tiltakozó hullámot indított el. Szabad György a kiegyezés és a forradalom közötti választás dilemmáiról írott monográfiájában számos érzékletes példával rajzolja fel ennek a tiltakozásnak minden társadalmi rétegre áthullámzó hatásait. „Vérünk és pénzünk ügyében az utolsó szó lehetetlen, hogy magunkat ne illessen.” – szólt oda durván egy Ond községbeli paraszt Vay Miklós odalátogató kancellárnak. Kecskemét város tanácsa memorandumában a 18. századi háborúkban elesett kétezer polgárának véráldozatát hozta fel szembesítésül a pátens jelentette nagy sérelemmel szemben. „Mint »mesés Meduza-fő áll előttünk azon idegenszerű találmány, s rettegünk tartalmába betekinteni, mert visszataszító értelmétől kővé kellene változnunk«. […] »A birodalmi tanácsot soha támogatni nem fogjuk, s készebbek vagyunk … mindent mi előttünk becses és kívánatos kockáztatni, mintsem sarkalatos jogainkból valamit leengedni.«” – olvassuk Szabad könyvében Csongrád város nyilatkozatát. (Szabad 1967, 264.)

Pedig ezek a nyilatkozatok még csak a kezdeti fázisból, nevezetesen a Schmerling-féle tervezet első híreinek elterjedése utáni napokból valók. A későbbiekben a pátensellenes mozgalom tovább radikalizálódott, megszólaltak az ország 1849 óta lefojtottságban élő ellenzéki politikusai, megmozdult a Kossuth-emigráció, honvédegyleti szervezkedések indultak el az országban, tettlegességig fajuló érzelemkitörések, rendőri atrocitás, letartóztatások …[9] A pátens elleni tiltakozás – azonkívül, hogy a nemzetközi politikai fogadtatása sem volt egyértelműen jó – lényegében úgy is működött, mit egy gigantikus tesztelési eljárás, amelynek során a neoabszolutizmus és a magyar aulikus ultrakonzervatív körök képet kaphattak a magyar társadalom általános állapotáról, s az érzékenységről: tíz évvel a bukott nemzeti felkelés után működik-e még a magyar rendiség, új keletű formájában a „politikai nacionalizmus” nemzeti intézményeket védelmező reflexe, az, amely a Habsburg-dinasztiának a 17. század eleje óta annyi sok gondot okozott.

A magyar politikai elit az új állapothoz a nemesi ellenállás tradicionális programja alapján alkalmazkodott. Ez pedig a Deák Ferenc, mint emblematikus személyiség által képviselt program, a passzív ellenállás volt. Az előbbiekben említett Csongrád közgyűlésének határozata jó példa ennek a programnak az illusztrálására: a politikai élet és a törvényhozás

[9] Szabad György: i. m. Az egyik legnagyobb felháborodást keltett eset Asbóth János negyvennyolcas tábornok letartóztatása volt a Krassó megyei Lugoson. Asbóthot katonai szervezkedés vádja alá helyezték, a josephsstadti tömlöcbe zárták, koncepciós pert indítottak ellene, majd kis idő múltán szabadlábra helyezték. 284–285.

színtere Magyarország számára egyedül csak a magyar országgyűlés lehet. „»Fényes reményeket csatolunk a küszöbön álló országgyűlés lételéhez, de inkább sohasem alakulhasson, minthogy rólunk átokkal mondhassák unokáink és az utókor, hogy nem valánk elég erősek, de sőt gyávák voltunk a nemzet felségi jogainak vagy megmentése, vagy fel nem adásában.«" (Szabad 1967) Az önkényuralom, bár a magyarok bojkottálták a bécsi centralista parlamenten, a következő négy esztendőben magára talált. 1861 tavaszán Magyarországon megtartották a választásokat, összeült a magyar országgyűlés, amit aztán pár hónap múlva, augusztus 22-én önkényuralmi eszközökkel, „katonai parancsszóval" feloszlattak. Megkezdődött az Anton Schmerling nevével fémjelzett úgynevezett provizórium, egy sajátos ex-lex-állapot, amelyben a deáki ajánlás érvényesült: „»Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseinktől öröklött … mert, a mit erő és hatalom elvesz, azt az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges.«" (Magyarország tört. 1979, 692)

A következő európai politikai válság az 1863-as lengyel felkelés évében, közvetlenül nem befolyásolta a magyarországi viszonyokat. A fordítottja azonban annál inkább érvényes: a lengyel felkelés leverésére közvetlen hatást gyakorolt a magyar kérdés rendezetlensége, s Ausztriának ebből fakadó külpolitikai inaktivitása. (Tefner 1996) A lengyelek 1863. januári lázadása a cári önkényuralom ellen elsősorban a francia külpolitikát aktivizálta. III. Napóleon lehetőséget látott a rivális Poroszország meggyengítésére azáltal, hogy szerencsés esetben az újra létrehozott Lengyelország geopolitikailag teremtett volna új helyzetet Európa keleti részén. A régi nagyságában visszaállított Lengyel Királyság – a meglehetősen kalandor francia tervek szerint – éket vert volna a két osztozkodó nagyhatalom, Oroszország és Poroszország közé. Háborús deszant-tervek születtek a francia kormány külpolitikai műhelyeiben, katonai felvonulás a lengyelek megsegítésére, nagy európai koalíció létrehozása az önkényuralom ellen, a szabadság védelmében, a bonapartizmus európai exportálásának jelszavával. Franciaország az év nyarán megkísérelte Ausztria megnyerését a kétes értékű és meglehetősen bizonytalan kimenetelű vállalkozáshoz, Ausztria azonban elutasítással válaszolt a többszöri francia megkeresésre. Az ok: Magyarország. (Tefner 1997)

Az elutasító válasz mögött Bécs józan helyzetértékelése állt. A Deák által vezetett, és kevésbé veszélyes passzív ellenállás mellett mind belföldön, mind külföldön nagy számban ott álltak az „aktív rezisztencia" hívei is, akik bármikor hajlandóak voltak fegyveres támogatást indítani a gyűlölt Ausztria ellen. Amennyiben Ausztria kétes kimenetelű katonai akcióba kezd a lengyelek mellett, a nemzetközi emigrációból szervezett katonai egységek támadást intéznek a Habsburg-birodalom ellen. Bár a magyar emigrációt a koncepcionális kérdések körüli viták osztották meg,[10] 1863 lengyelországi eseményei nagy összefogást eredményeztek. 1864-re még az 1848-as konfliktusok miatt a románok és magyarok közötti ellentétek is kisimultak. Klapka György 1864-es tevékenységét mintapéldának tekinthetjük arra vonatkozóan, hogy a magyar emigráció mennyire nem a kiegyezésre, hanem Ausztria elpusztítására törekedett. Az 1849-es katonai megoldás érdekében a románokkal is felvették a kapcsolatot; gróf Arthur Sehertoss bukaresti tárgyalásain Klapka megbízásából a lengyel szabadságharcosok fegyveres megsegítése szerepelt, a beavatkozás során a román fejedelemségek területe a bázis szerepét töltötte volna be. Gerillaháború, a mögöttes magyar területek fellázítása, háborús eszkaláció, a Garibaldi és Mazzini vezette Olaszország bekapcsolódása, egyszóval egy nagy európai átrendeződés. , melynek során Magyarország elnyeri függetlenségét. (Borsi-Kálmán 1984)

[10] Borsi-Kálmán Béla (1984): *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának kérdéséhez.* Magvető kiadó, Budapest. A Kossuth és Klapka közötti 1862-ben történt szakítás meggyengítette a magyar emigráció akcióképességét.

A lengyel felkelés elbukott, újabb európai konfliktus kirobbanását kellet várnia mind a Kossuth, mind a Klapka képviselte két ellentétes emigrációs szárnynak. Az 1864-es dán–porosz háború lett volna a következő lehetőség, de ez az esemény korlátozott katonai akciónak indult, azzá is vált, a dánokat hamar leverték, Ausztria nagy presztízsveszteséggel került ki a konfliktusból. 1866-ig kellett várni, ez év júniusában tört ki a németországi vezető szerep eldöntésére folytatott háború a Porosz Királyság és az Osztrák Császárság között. A háború Ausztria megsemmisítő vereségével végződött. A königgrätzi csatavesztés után a poroszok Bécs bevételére készültek, európa-politikai okok mérlegelése után azonban ez a bevonulás elmaradt, a porosz politikában teljhatalmú döntésre hivatott Bismarck úgy döntött, hogy Ausztriát – az európai öthatalmi egyensúly tagját éppen az egyensúly fenntartása érdekében – nem lehet megsemmisíteni. A bismarcki döntés megsemmisítette ugyanakkor az emigráció 1863-aihoz hasonló katonai terveit. Mind Kossuthnak, mind Klapkának tudomásul kellett vennie: az európai politikai realitások miatt egy felaprózott Ausztriának és az önálló magyar államnak nincs létjogosultsága. A magyar politika mérsékelt, egyezkedő szárnya előtt az események megnyitották a politikai cselekvés előtti utat. Ahogyan 1859-ben is történt, a belpolitikai stabilitás megőrzése érdekében az Ausztriát irányító hatalmi elit döntő lépésre szánta el magát. Létrejött az osztrák–magyar kiegyezés, amely egy sajátos, a közös ügyek rendszerére épített államjogi konstrukciót eredményezett a pragmatica sanctió és az 1848-as törvények bázisán.

A folyamat természetesen nem 1866-ban kezdődött, hanem már egy évvel korábban, Deák híres 1865-ös húsvéti cikkével, amelyben a jogtudós magyar államférfi körvonalazta a magyar nemzet megegyezési szándékát, leírva azokat a feltételeket, amelyek a kiegyezést illetően Magyarország számára elfogadhatóak. A provizórium megszűnt, Schmerlinget Richard Belcredi gróf váltotta fel a miniszterelnöki székben, s maradt is ebben a pozícióban egészen 1867 februárjának első napjaiig. Az események azonban rajta is túlhaladtak. Az 1866-os nyári háborús katasztrófa meggyorsította a kiegyezési folyamatot: ami megfelelt 1866 májusában elégtelenné vált az év őszére. A konzervatív felfogású morvaországi illetőségű arisztokrata nem támogatta a magyarokkal való kiegyezést. Új személyiségre várt az 1867-es év nagy európai jelentőségű fordulatának megszervezése. Az uralkodó úgy döntött, hogy a különlegesen feszült helyzetre való tekintettel hatalomkoncentrációt hajt végre, s kinevezte a magyar kiegyezést támogató, pragmatista felfogású Beust bárót osztrák miniszterelnöknek.

Beust ennek a kinevezésnek az időpontjában, 1867. február 7-én már viselt egy ennél sokkal fontosabb hivatalt, ő volt ugyanis 1866. október 30-a óta a monarchia közös külügyminisztere. Beust sajátos életpályát futott be a korabeli német politikai porondon. Szász családban, Drezdában született 1809-ben, német egyeteken tanult jogot és államtudományokat, fiatalon lépett a szász király szolgálatába, diplomataként számos európai udvarban képviselte a szász monarchiát, s az 1866-os porosz–osztrák konfliktus idején a külügyminiszteri poszton találjuk. A német belpolitikai körülményekből egyenesen következett, hogy a viszályban egyértelműen Ausztria oldalán, s Poroszország abszolút ellenségeként. A vesztes háború után a bécsi uralkodó elit pontosan tudta, hogy poroszellenes politikára Beust részéről mindenkinél jobban számíthat. S ebben sem a birodalom irányítására befolyással lévő főhercegek, sem Ferenc József nem csalatkoztak. Beust belépésének pillanatától poroszellenes külpolitikába kezdett, annak ellenére, hogy a porosz–osztrák háborút lezáró prágai béke rendelkezéseinek értelmében vajmi kevés reális eszköz állt rendelkezésére. De ha energikus akcióra nem is nyílott lehetőség, a porosz–osztrák diplomáciai kapcsolatok mindenesetre – egy időre legalábbis – hűvösekké és ellenségesekké váltak. A porosz revans megfelelően stabil belső struktúrát feltételezett. Beust számára tehát nem adódott más lehetőség, mint a magyar kiegyezés sikeres létrehozása. Az 1867-es XII. számú törvény, amely 1918-ig a legfontosabb jogdokumentum szerepét töltötte be, teljesen

átalakította a politikát a birodalomban. A június 8-ai királykoronázás egy új, és korántsem sikertelen korszakot nyitott meg a magyar történelemben.

A dualista állam, a két fővárosból, két parlament és két kormány által működtetett konstrukció adott formájában egyedülálló volt Európában. A pragmatica sanctióban már lefektetett három közös ügy, a hadügy, a külügy és a pénzügy vezetésére három úgynevezett közös minisztérium jött létre, rendszeresen tartott közös minisztertanácsi ülésekkel, s a közös ügyek koordinálására felállított úgynevezett delegációkkal, amelyek a két birodalomrész parlamentjének delegáltjaiból áll, s felváltva hol Bécsben, hol Budapesten ülésezett. A Beust által vezetett poroszellenes német politika, s az ehhez rendelt európai politika nagymérvű átrendeződést kívánt a birodalomban szolgáló adminisztráció tagjaitól éppúgy, mint a külügyi apparátustól. Az új közjogi berendezkedés a külpolitika irányításától is új módszereket, új elképzeléseket sőt *új embereket* kívánt. Magyarországon gróf Andrássy Gyula alakított kormányt, Ausztriában pedig Beust lett a legbefolyásosabb „osztrák" politikus. S nagy hatással volt ez a revanspolitika a birodalom népeinek külpolitikai gondolkodására is. Az egyes népek új lehetőségeket láttak meg az új külpolitikai irányzatokban, mások nemzeti ellehetetlenülésük kiváltó okát látták meg benne. De nemcsak nemzetek és etnikai csoportok szerint lett ez a kép nagyon változatos és ellentmondásos, hanem a társadalmi struktúra és rétegződés szempontjából is. A külpolitikai gondolkodásnak egészen új modelljei épültek fel egy megváltozott világban. S ez alól a magyar társadalom különféle rétegei sem jelentettek kivételt.

2. A MAGYAR TÁRSADALOM 1867-BEN, A KIEGYEZÉSI FOLYAMAT IDŐSZAKÁBAN

A külpolitika és a kiegyezés körüli hónapokban élő magyar társadalom viszonyának leírására két lehetőséget látunk. Az egyik a társadalmi struktúra oldaláról történő megközelítés, a másik a rétegződés szerinti vizsgálat. A kettő nem ugyanaz. A társadalmi struktúra a társadalom integrációs sémáját jelenti, az emberi viszonylatokat, az ezekben megnyilvánuló tevékenységet, az érdekviszonyokat és ezek politikai intézményesültségét. (Faragó 2004, 390.) A társadalmi rétegződés ezzel szemben a különbségeket. Azt, hogy az egyes elemek és csoportok miben különböznek egymástól, tehát a differenciáltságot és az egyenlőtlenséget. A két fogalmat nem választja el egymástól merev határ. A struktúra elvont elméleti megközelítést jelent, a rétegződés ezzel szemben a valóságban konkrét értelemben létező különbségeket és egyenlőtlenségeket. A társadalom úgy működik, hogy az egyes rétegek között különféle viszonyok jönnek létre, konfliktusok keletkeznek és oldódnak fel, bizonyos integrációs modellek alakulnak ki. A társadalmi rétegződés nem valami statikus dolog, csak mozgásában értelmezhető. Az 1867-es magyarországi állapot egy hosszú folyamat eredményeként írható le, a társadalom adott állapota különféle viszonyok alakulásának, a konfliktusok keletkezésének és feloldásának, az integrációnak és dezintegrációnak köszönhető. Ennek okán állíthatjuk azt, hogy a kiegyezés korának társadalma átmeneti jelenség. Berend T. Iván a kelet-európai társadalmi változásoknak két alaptípusát különböztette meg. Ezek abban különböznek egymástól, hogy a szóban forgó társadalomnak van-e uralkodó osztálya, vagy nincs. Amelyiknek van, az az átalakulás nemesi típusát képviseli, amelyiknek nincs, az a paraszti polgárosodás típusát. (Berend T. – Ránki 1976) Az előbbi jellemzi a térségben a lengyel, a magyar és az erdélyi átalakulást, az utóbbi pedig a balkáni térséget. Természetesen nagy különbségek alakultak ki kelet és nyugat között.[11]

2.1. Külföld

A nyugat-európai országokban a társadalmi átalakulás klasszikusan tiszta formában ment végbe. Ezekben az országokban – Anglia, Franciaország, Németország – az arisztokrácia és a királyi/császári udvar hatalma, és az abszolutisztikus hatalomgyakorlás formái átadták helyüket az alkotmányosságnak és a parlamentarizmusnak, a feudalizmus pedig a tőkés termelésnek. Ezzel szoros összefüggésben a társadalom legszélesebb rétege és fő teherviselője

[11] A hatvanas-hetvenes évek történettudományában meghatározó gazdaságtörténeti elmélet volt az ún. „elkanyarodás-elmélet", amely főleg Pach Zsigmond Pál munkássága nyomán terjedt el. Az elkanyarodás kelet-európai jelenségéből nem következett egyenesen az elkanyarodás társadalomtörténeti értelemben. Az elkanyarodás-elmélet az utóbbi negyedszázadban heves kritika fókuszába került, megkérdőjelezve az elkanyarodás puszta történelmi létezését is. A társadalomrétegződési különbségek kelet és nyugat között nem következnek sem az elkanyarodás-elmélet fenntartásából, sem annak elvetésétől. Az elmélet kritikájáról lásd: Gyáni Gábor, i. m.

– a feudalizmus parasztsága helyett – a polgárság rétege lett. A betöltött pozícióból következően, a politikába való beleszólás lehetőségét kapta, először csak szűk – cenzusos választójog – majd egyre inkább bővülő keresztmetszetben. Az arisztokrácia hatalma, ami elsősorban az udvari kapcsolatok révén a nagypolitikába való beleszólásból és a földtulajdonból fakadt, a parlamentarizmus és az ipari termelés, illetve a pénzügyletek terjedésével egyre inkább háttérbe szorult, a szegényedése megállítására a nagypolgári tőkével lépett – a szó konkrét értelmében is – házasságra. Ez a kapcsolati tőke a nagyburzsoáziát erősítette, míg az arisztokrácia szerepe sok tekintetben a politikai és közéleti reprezentáció szintjére süllyedt.

A nagypolgárság a legbefolyásosabb réteggé vált, anyagi erejével – amelyet rendszerint kereskedelemmel, vagy ipari tevékenységgel alapozott meg, pénzügyletekkel, illetve ipari és infrastrukturális beruházásokkal többszörözött meg – a nagypolitika alakítójává lett, életmódjában pedig az egész társadalom számára vált mértékadóvá. Műveltségére a humán, és a természettudományos érdeklődés lett jellemző, – szemben az arisztokrácia nyelv-, és klasszikus művészet központú, majdnem tisztán humán jellegű műveltségével. Kényelemszeretet hivalkodás és pazarlás nélkül, visszavonult szolidság, a magánszféra határozott elszigetelésének igénye az üzlettől, a munkában pedig a szorgalom és a megbízhatóság, precizitás. A társadalom felépítésében övé a csúcs pozíciója, a profitot a munkásság kihasználásával szerzi meg, politikai beállítottságára a konzervatív liberalizmus a jellemző.

A polgárság középső és alsó része rendszerint beosztott, alkalmazott, vagy tisztviselő az üzleti szférában, vagy az állami szolgáltatások terén. Gyakran saját üzlettel rendelkező kiskereskedő, vagy magánzó iparos, tisztes megélhetést biztosító jövedelemmel. Az értelmiségi pályák mindegyike nyitva áll előtte, a választás gyakorlatilag a család anyagi teljesítőképességének a függvénye, a középiskola – részleges, vagy teljes – elvégzése a réteg számára identifikáló tényező, élettere pedig a város. A polgárságon belül a hierarchia jelentősége nagy, viszont társadalmi emelkedéssel kecsegtet az engedelmesség, ez az előrejutás legbiztosabb módja. Általában mondható el a polgári mentalitással kapcsolatban, hogy munka és társadalmi státusz központú, tekintélytisztelő, a biztonságra és a kockázatok elkerülésére törekszik, nem idegen tőle a képmutatás és az önzés, amennyiben nem a közvetlenül őt érintő problémákról van szó.

A modern nyugat-európai társadalmak másik meghatározó rétege a XVIII. század végén megjelenő ipari munkásság. Tömegét tekintve legalább akkora, vagy nagyobb, mint a polgárság, viszont életkörülményeit, és az anyagi javakhoz való viszonyát tekintve sokkal rosszabb helyzetben van, mint a polgárság. Erősen rétegzett, és az elfoglalt pozíció a rétegen belül az iparban való nélkülözhetőségtől/nélkülözhetetlenségtől függ. A szakképzett munkások rétege vékony, nagyjából kis-, vagy középpolgári nívón élő csoport, ami a munkásosztály társadalmi szerveződésének a motorja és meghatározója, ők a munkát irányító, de a munkához értő, azt elvégezni is képes dolgozók, akik betanítják a szakképzetlen munkásokat. Mivel az ipari termelés szempontjából nélkülözhetetlenek, mind a tulajdonosok számára, mind a beosztottak számára nagy súlyú alakok ők.

A szakmunkások alatt a betanított munkás, az alatt pedig a segédmunkás található meg. A nélkülözhetőség náluk már fennáll, de az ipar egyes ágazataiban eltérő a súlyuk, mivel például a nehézipar több betanított és szakmunkást igényel, míg az élelmiszer-, és könnyűipar. Léthelyzetük nekik a legsanyarúbb, betegségek, alultápláltság, alkoholizmus, embertelen lakáskörülmények, eleinte a társadalmi képviselet és a szociális védelem teljes hiánya jellemzi őket. A réteg a falusi, munkalehetőség híján lévő, onnan elvándorló nincstelen parasztságból kapja az utánpótlását.

A klasszikus polgári átalakulással szorosan összefüggő folyamatok az urbanizáció, a kereskedelmi–ipari infrastruktúra kiépülése: vasút, úthálózat, csatornázás, vízi utak kiépítése, a vállalkozás szabadsága, a hitelpiac kibontakozása és – főleg Anglia esetében – a gyarmatosítás, a nagy gyarmatbirodalmak által nyújtott álláslehetőségek.

A nyugat-európai fejlődés egyik legnagyobb eltérése a Kelet-Közép-Európaihoz képest, hogy a társadalmi ellentétek nem színeződtek nemzeti-etnikai ellentétekkel, hiszen a nyugati országok nemzetiségi szempontból homogének. Ennek következtében a társadalmat az össznemzeti jelentőség hangsúlyozásával lehetett mozgósítani bizonyos társadalmi kérdések esetében, Kelet-Európában ez az út nem volt járható, épp ellenkezőleg, a fentiekben taglalt etnikai megosztottság volt a Habsburg-ház uralmának a kulcsa, illetve egyidejűleg akadálya. Valamint az, amiről fentiekben szintén szó volt, a hűbéri berendezkedés átmentése a modern korszakba azokban a krízishelyzetekben, amelyeket az előbbiek során röviden bemutattunk.

2.2. Magyarország

Az Akadémiai Kiadó által kiadott *Magyarország története* hatodik kötetében Szabad György a „A társadalmi átrétegződés folyamatának előrehaladása” című fejezetben (*Magyarország története* VI/I ,580-60.) rétegspecifikus leírási módszert alkalmaz. Megkülönbözteti a pozícióőrző arisztokráciát, a felbomló nemességet, az átalakuló polgárságot, az értelmiséget, a kialakuló munkásosztályt és a differenciálódó parasztságot.

A magyarországi helyzet a kiegyezés idején a nemesi típusú átalakulás jellemzőit mutatja. Az ország a monarchiába, mint eleve anakronisztikus keretbe ágyazva létezik, és történelme során több olyan krízist is át kellett élnie, mint a tatárjárás, vagy a török hódítás, ezért eleve nehezebb helyzetből indult: a generációk által folytatott felhalmozás több esetben megtört és azt tulajdonképpen mindig a nulláról újra kellett kezdeni. Másik jelentős probléma, hogy a történelmi krízisek a nemzetiségi térkép átrendeződésével is jártak, mivel csapásoktól sújtott területekről a népesség vagy elvándorolt, vagy elpusztult. Ráadásul a változó etnikai összetétellel szemben az uralkodó osztály etnikai összetétele nem változott, így a társadalmi szembenállás etnikai szembenállást is jelentett – nem magyar ajkú jobbágyoknak magyar ajkú földesurai voltak – ami a későbbiekben jelentősen hozzájárult a Kárpát-medencén belüli etnikai konfliktusokhoz, s végső soron a történelmi Magyarország bomlásához., A kialakult helyzet fékezte ezt az egyébként „nemesi típusúnak” nevezett polgári átalakulást. A nemesi típusú átalakulás azt jelentette, hogy a polgári átalakulás motorja a nemesség lett. A történelem folyamán számottevő polgárság Magyarországon nem alakult ki, a művelt középréteg funkcióját a középnemesség rétege töltötte be. A polgári átalakulás feudális-nemesi jellemvonásokat hordozott.

A kor magyar társadalma csúcsán az arisztokrácia áll, melynek hatalmát óriási földterületei, és a monarchia anakronisztikus berendezkedése biztosítja. Nagyon szűk és exkluzív réteg, körülbelül 500 (Berend T. – Ránki 1976) más vélemények szerint 1200 család, akiknek birtokában az összes művelhető földterület 27–45%-a volt. Ennek az egy kézben lévő nagy mennyiségű földnek a következménye volt a nincstelen parasztság nagy száma, a 19. század végére kiélesedő agrárválság, heves agrármozgalmak, és a kivándorlás. Az arisztokrácia vagyonának legnagyobb része földben és ingatlanokban feküdt, ezek jövedelméből finanszírozták igen költséges passzióikat, de a kiegyezéssel meginduló kapitalizálódás során, a mezőgazdasági konjunktúrából származó hasznot a banküzletbe fektették, Nagyon tekintélyes kapcsolati tőkével rendelkeztek, 1867-tel kezdődően nagy számban találunk banki igazgatótanácsokban történelmi neveket. Ennek természetesen nem csak a pénztőke volt az oka, sokkal inkább az arisztokrácia által birtokolt kapcsolati tőke, hiszen olyan

információkhoz juthatott általuk a bank, ami meghatározta a vállalkozások sikerét. Az arisztokrácia – elit helyzetéből adódóan –mind az udvari mind a budapesti országos, mind a vármegyei politikára hatást tudott gyakorolni, gazdasági „lobbi-tevékenységet" tudott folytatni..

Egyszerre volt arisztokrata és földbirtokos, mindkét szerep a pozícióőrzésre ösztönözte. Az 1848-as jobbágyfelszabadítást viszonylag gyorsan kiheverte, voltak olyan mágnásbirtokok, amelyek birtokvásárlásokkal még gyarapodni is tudtak az 1850-es évek végén, s az 1867-es nagy politikai változások expanzív szakaszba lépett majorsági rendszerű gazdaságokat találtak Magyarország területén. Ferenc József a hatvanas évek közepén törvényileg megerősítette a hitbizományi rendszert: 1862-ben kiadott rendelete kimondta, hogy a főrangú nagybirtokok „elidegeníthetetlenek" és „feloszthatatlanok". Zárt kasztként álltak a magyar társadalom csúcsán, házassági kapcsolataikat rétegen belül kötötték, vagy pedig az európai arisztokrata családokkal házasodtak. Életvitelük is zártkörű volt, társasági összejöveteleikre bekerülni ritkán lehetett, politikai kapcsolataikat az aulikusság jellemezte, a kiegyezés létrehozásának egyik táborát alkották.

A köznemesi réteg mutatja a kor társadalmi rétegződési térképén az egyik legnagyobb differenciáltságot. Egy vékony rétege a feudalizmus megszűnésével azért nem került hátrányos helyzetbe, mert a nemesi birtokokat kárpótló rendszer a majorsági birtokoknak bizonyos védettséget biztosított. Az 1000 és 5000 hold közötti birtokok túlnyomórészt ebbe a vékony rétegbe tartoztak (a felmérések szerint kb. 4700 birtok tartozott ide), hasonlóan elfogadható helyzetbe kerülte azok a birtokosok, akik az új rendszerben 200 és 1000 holdon gazdálkodhattak. (Magyarország tört. VI/I, 586.) Az úgynevezett armális nemesség ugyanakkor, tehát akik korábban nemesi oklevelet kaptak, hozzá birtokadomány azonban nem, reménytelen helyzetbe került. Pontosabban azok utódai, akik megérték a feudalizmus 19. század közepén végbement felbomlását. Az armális köznemeseknek ez az „eredendő szegénysége" a magyar társadalom és egyúttal a magyar belpolitika egyik kényes pontjává vált az 1867-et követő rendszerben. A telkes jobbágyok, sokan közülük a zsellérek színvonalán éltek.

Tagjaik közül azok, akik hivatali pályára kerültek, a vármegyei és egyéb állami hivatalokból is kiszorultak, azon kenyérkereső foglalkozástól esve el ezáltal, amely az elmúlt két évszázadban a létalapjukat jelentette. A főleg jogi végzettségű, híres-hírhedt táblabírói világról volt szó, amelynek válsága a 19. század utolsó harmadában nem kis feszültséget okozott nemcsak az érintetteknek, hanem a vonzáskörükbe került egyéb társadalmi rétegeknek is. Szabad György idézi Mocsáry Lajost, aki már az 1850-es években megpróbálta megérteni korának nemesi társadalmát és annak ezt a jellegzetes táblabírói szegmensét: „[…] csupán azon töri a fejét, mi a comme il faut, mit csinálnak Pesten a mágnások […] . […] a táblabíró, ki mióta a megyegyűlés és sedria[12] nincs, tökéletesen kiesett minden szerepből, s magát semmi újba betalálni nem tudja." (Magyarország tört. VI/I, 588.) Nélkülözés, az önbecsülést rongáló semmittevés lett az osztályrészük, más részük a kézműves réteg felé mozdult el, iparűző kurtanemesi csoportok keletkeztek a köznemesi rétegen belül, amelyek aztán meglehetősen gyorsan olvadtak össze a parasztsorból kiemelkedő városi mesteremberekkel, árusokkal, kocsmárosokkal. (Magyarország tört. VI/I, 588-589.) Segítették megvetni az alapját a későbbiekben a magyar társadalomszerkezet számára oly fontossá váló kispolgári rétegnek.

A polgárság nem kevésbé mutat bonyolult képletet. Nagy vonalakban két alaptípusát lehet megkülönböztetni, a nagy vagyonnal bíró nagypolgárságok, s a szerényebb anyagiak között élő közép- és kispolgári réteget. A városiasodás 17. századtól kibontakozó áramlataiban

[12] Megyei törvényszék

aránytalanul nagy szerep jutott Magyarországon a német eredetű polgárságnak. A 19. században ez a szerepvállalás a zsidó eredetű polgársággal is kiegészült. A régi városi patrícius családok jelentősége fokozatosan csökkent, helyüket – a céhek megszüntetésével – a tőkefelhalmozást végrehajtó újpolgárság vette át, a helyi társadalmakban a politikai hatalmat is átvéve.

A nagypolgári réteg vállalkozói réteg volt, a vállalkozáshoz szükséges tőke felhalmozásával. Az iparűző kispolgárság a céhek megszűnésével feladta műhelyeit és önállóságát, mások azonban éppen az ellenkezőjét csinálták, minimális tőke összegyűjtésével vállalkozókká váltak. A korszak iparűző kispolgárságára egyszerre volt jellemző a leépülés és az újjászületés. Szabad György megfogalmazása, „átalakuló polgárság" találó kifejezés az új helyzet másságának érzékeltetésére. A városiasodás alkalmas kereteket alakított ki ehhez az átalakuláshoz. „Ehhez [a változásokhoz] járult a városiasodással és az életforma átalakulásával összefüggésben az, hogy a borbélyok, fodrászok, bérkocsisok, sőt más szakmabeliek közül is mind többen vállalkozássá fejlesztették a személyes szolgálattételt. Mindennek eredményeként növekedett, legalábbis az 1850-es évek második felétől a kézművesek tömeges proletarizálódása ellenére az önálló iparűzők, túlnyomó részben a kisiparosok száma, mégpedig az összlakosság 1857 és 1869 közötti gyarapodását kétszeresen meghaladó ütemben, […] 227 ezer főről 291 ezerre." – olvassuk Szabad György összefoglalásában. (Magyarország tört. VI./I, 591.)

A polgársághoz, a polgári fejlődéshez köthető a magyarországi zsidóság 19. századi történelme. A zsidóság integrációja II. József reformintézkedéseivel vette kezdetét. Az 1781-es „Toleranzpatent", valamint az 1787-es német nevek felvételét előíró rendelet két fontos állomás a Habsburg-monarchia zsidó lakosságának életében. Ezt követően fontos intézkedések egész sora következik be a 19. század elejétől fogva, Csehországban 1841-ben véget vetnek a zsidó földtulajdonlás tilalmának, 1846-ban pedig megszüntetik a megalázó családkorlátozó rendeletet.[13] Magyarországon az 1848-as törvények hoztak a zsidóság integrációja szempontjából komoly előrehaladást. Az utolsó napokban, 1849. július 28-án Szegeden tartott országgyűlés kimondta a zsidók egyenjogúsítását. A határozat a magyar állam határain belül született vagy törvényesen megtelepedett „mózesvallásúakra" vonatkoztatva kijelentette, hogy azok mindazon politikai és polgári jogokkal rendelkeznek, amelyekkel az ország „bármely hitű lakosai bírnak". (Gonda 1994, 89.) 1867-et ezen jogalkotói aktus a folytatásának tekinthetjük. Az 1867. évi XVII. törvény 1. §-a kimondta szinte szó szerint ugyanazt, hogy az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilváníttatnak. (Gonda 1994, 117.) Röviddel ezután az ország vezetői, Andrássy Gyula miniszterelnök, Trefort Ágoston, Eötvös József, Szász Károly és mások közreműködésével létrejött az 1868–69. évi zsidó egyetemes gyűlés a zsidóság konzervatív és reformista szárnya között, ahol megtörtént a történelmi jelentőségű áttörés: elhárultak a vallási akadályok a zsidóság társadalmi integrációjának útjából. Az 1867 után robbanásszerű fejlődés a gazdaságban jórészt annak volt köszönhető, hogy a zsidóság vállalkozói, reformista tömegei kezükbe vették saját sorsuk irányítását. A közép- és kispolgárság körében helyezkedett el a zsidóság zöme, nyerstermény-kereskedők, iparcikkeket árusító üzletek tulajdonosai, szabók, suszterek, kárpitosok, órások, ékszerészek, haszonbérlők…(Magyarország tört. VI/I, 592.)– egy egész sor mesterségi ágazat, amely iránt a zsidók különös affinitást éreztek. A zsidóságnak ez a rétege minden

[13] Karády Viktor (2004): *Zsidóság Európában a modern korban.* In: Magyaroszág társadalomtörténete a 18. 19. században. Szerk.: Faragó Tamás. Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. A cseh- és morvaországi zsidók esetében korlátozó rendelkezés volt érvényben a zsidók házasodását illetően. A törvény értelmében házasságkötésre családonként csak a legidősebb fiú volt jogosult, a többinek, ha házasodni akart, el kellett hagynia a tartományt.

szempontból érdekelt volt a dualizmus rendszerének fenntartásában, hiszen érvényesülésének alapjait jelentette a dunai monarchia. Külpolitikai értelemben pedig minden olyan törekvés mellé állt, amely a monarchia „fennállhatóságát" és integrációját erősítette.

Szabad György akadémiai szintézise a „kialakuló munkásosztályról" beszél. S valóban, a nyugat-európaihoz, például az angolhoz, képest a magyarországi ipari munkásság ténylegesen csak éppen a kiegyezés körüli időkben születik. A keletkező munkásosztály forrása a kézműipar felszabaduló munkaereje, a céhek megszüntetése és az 1860-ban meghirdetett iparszabadság után az önálló műhelyt illetve vállalkozást tőkehiány miatt megalapítani nem képes felszabadult legények a gyáriparba áramlottak. A munkásosztály másik eredője a külföldről behozott képzett szakmunkás réteg lett, amely a nagy ipari központokban letelepedett, meggyökeresedett, s a zöm egy generáción belül a magyarságba asszimilálódott.

A meginduló gyáriparnak természetesen sokkal tetemesebb volt a munkaerő-igénye, az igazi nagy tömeget a faluról feláramló agráriumban megélni nem tudó tömegek jelentették. „A szakmunkások aránylag vékony rétege mögött a nagyüzemi bérmunka követelményeivel most ismerkedő magyar és nemzetiségi tanulatlan munkások serege állt. Ezek javarészt városon szerencsét próbáló falusi nincstelenek voltak, akik ritkán kerültek közvetlenül a gyárba. Legtöbben kezdetben csak a városi, pesti építkezéseken dolgoztak tavasztól aratásig. A munkahely szomszédságában ütött kalyibák lakóiként, tömegszállások ágyrajáróiként mind többen maradtak az építkezések szüneteiben a városban, hordtak zsákot a hajórakodókon, hasogattak fát a fűrésztelepeken, s elvállaltak minden alkalmi munkát. Árurakodáskor, esetleg üzembővítő építkezés alkalmával lépték át először a gyár küszöbét. Közülük válogatták ki a pusztán nyers fizikai erőt igénylő feladatokra a segédmunkásokat, majd tanítottak be egyet-egyet a gépek kezelésére." (Magyarország tört. VI./1., 600.) – a leírás egy legkevésbé vonzó életmód és életminiő képét vázolja fel előttünk, amely azonban, ha a munkás valóban a gyárban maradt, más életszemléleti mód kialakulásához vezethetett, amelyben a fegyelemnek és a tájékozottságnak egy sokkal magasabb szintje alakult ki, mint a megelőző agrárkörnyezetben. Nagy részük írástudatlan maradt, voltak, akik elsajátítottak egy minimális írás-olvasási készséget. Témánk szempontjából ez a réteg talán a legkevésbé releváns, tőlük tudhatjuk meg legkevésbé, hogy mit gondolnak a világ dolgairól, külpolitikáról, diplomáciai tárgyalásokról, a monarchia sorsáról, vagy éppen az 1867-ben meg nem valósult teljes magyar nemzeti függetlenségről, amiről egyébként eredeti paraszti környezetükben a 48-as honvédektől épp eleget hallottak, sőt az idősebbek esetleg rész is vettek a nemzeti szabadságharcban.

1867 táján a munkás önképző egyletek és olvasókörök még korlátozott számban vannak jelen a munkásság életében, vagy legalábbis nem olyan szervezetten, mint ahogy az az idő előre haladtával, az 1890-es években. A katonai kötelezettség azonban ezt a réteget fokozottabban érinti bármelyik más alsóbb rétegnél.[14] A több éves katonai szolgálat alatt – mint ahogy azt tanulmányunk bevezetőjében már említettük – „lehetőség kínálkozott" külföldi országok megismerésére, aminek „kihasználása" mégis szellemi pluszt, tájékozódást, látókör-bővülést jelentett ennek kényszerűségből katonáskodó rétegnek. A katonáskodás 1867 táján sem volt sportnak, sokkal inkább „sorsnak" tekintendő, ahogy a katonatársadalmakról szóló szakmunka szerzője szellemesen megjegyzi.(Faragó 2004, 319.) Ezzel együtt az 1850-es és 60-as évek

[14] A Habsburg-birodalom hadkiegészítési rendszeréről írott tanulmányok egyértelműen kijelentik, hogy a 18. század katonaállítási gyakorlatában a mezőgazdasági tevékenységben használható, jobbágytelken dolgozó elemeket megpróbálták visszatartani a katonai szolgálattól, s inkább a kevésbé hasznos, társadalmilag, politikailag kevésbé hasznos, sőt a kifejezetten káros elemektől igyekezett ezen az úton megszabadulni. Lásd: Csima János (2004): Hadkiegészítés a demográfia tükrében a 18. századi Magyarországon. In: Magyarország társadalomtörténete a 18. 19. században. Szerk.: Faragó Tamás. Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 331.

csataterein legnagyobb tömegben ezt a város felé igyekvő, vagy pedig a város felé a későbbiekben irányt vevő réteget érintették.

Majd minden magyarországi hadkiegészítési ezred esetében ez a demográfiai képlet rajzolódik ki előttünk, s ez a „művelődéstörténeti" alaphelyzet áll az események hátterében. Az 1866-os mozgósítások során a az egyes magyar ezredek katonái valóságos „turisztikai" vállalkozások részeseivé váltak. Kiválasztva az ezredek közül az 1866-os hadműveletekben erősen igénybe vett kaposvári 44. cs. és kir. Albrecht főherceg gyalogezred mind a négy zászlóalját, egy egészen gazdag diszlokációs program áll előttünk. (Kurtz –Kristófy 1937 [?], 17.) Az év tavaszán a IV. zászlóalj a Lombard-Velencei Tartományba menetelt – miután tolnai és észak-baranyai uradalmi cselédekből hadilétszámra egészítették ki. A másik három ezred már Velencében állomásozott, ezeket menetben Krajnába rendelték, majd félúton bevagonírozták és vonaton Laichbachba érkeztek. Néhány nappal később a IV. zászlóaljat Legnanóba helyezték át. De csupán néhány hétig tartott az itáliai tartózkodás, mert vonaton Bécs és Brünn útvonalon utazva június 21-én már a königgrätzi csatatér közelében találták magukat. A menettervben ezután vagy két tucat német nevű cseh helység következik,[15] majd maga a königgrätzi csata… Az ezred veszteségei halottakban: körülbelül 300 fő – a legénységi állományból. Az elvesztett csata után Olmütz, Bécs, onnan hajóval Krems, Furth, Tulln. Tullnban a dómban a felsorakozott 44-es és 49-es bakák jelenlétében rekviemet mondtak az elesettek emlékére, majd vasúton irány Bécs, Villach, Tarviesen, azzal a szándékkal, hogy az olaszok ellen a harc még folytatódik. Miközben a tarwieseni kivagonírozás folyt, megérkezett az olasz békeszerződés híre. Ezt követően az ezred – mintegy levezetésképpen – hosszú ideig Klagefurtban állomásozott. Legnano – ahol a háború folyamán nem voltak harcok – átadása után a IV. zászlóalj Kaposvárra menetelt (!).

A fenti leírás gazdagon érzékelteti azt az élményáradatot, ami a résztvevő katonaságot elboríthatta egy ilyen a königgrätz-sadowaihoz hasonló világtörténelmi súlyú menetfeladat végrehajtása során. A kérdés csupán az, hogy lehetett-e mindennek monarchia külpolitikai és katonai helyzetére vonatkoztatható rendszerintegratív hatása? A hivatalos értékelések, amelyek pátosszal teli, ünnepélyes alkalmakkor elmondott parancsnoki és politikusi beszédek formájában hangzottak el, természetesen azt mutatják, hogy a legénységi állomány magatartása és háborús teljesítménye mögött a helytállás, a becsület és a lojalitás erényei érvényesültek a „vitam et sanguinem" romantikus jelszavának jegyében. A háború után kiosztott elismerések mindenesetre szintén ezt húzzák alá, nemcsak a tisztek, hanem a bakák is számos kitüntetésben részesültek: három nagyezüstöt, huszonhét kisezüst vitézségi érmet, valamint ötven oklevelet osztottak szét a legénység között. (Kurtz-Kristófy 1937 [?], 18.)

De valójában mindezek a kérdések fokozott mértékben vonatkoznak azokra a paraszti rétegekre, amelyeknek soraiból ezek az ipari segédmunkás tömegek a nagy ipari centrumokba elszármaztak. Szabad György leírásából, és más, szakszerűbb igények alapján készült elemzésekből is az derül ki, hogy ez a korabeli parasztság erősen differenciált képet mutatott 1867 körül, illetve az 1867-et megelőző korszakban.

A Szent Korona országrészeinek lakossága 1867-ben megközelítőleg 14,5 millióra rúgott. Ennek mintegy háromnegyedét tette ki a parasztság. A parasztság mintegy 40%-a tartozott a telkes jobbágyok csoportjába, a legnagyobb populációt a házas zsellérek alkották 54 százalékkal, a többiek a házatlan zsellér kategóriájába tartoztak. Ezek a rétegek további differenciálódást mutattak, közülük csupán minden nyolcadiknak volt egész telke, a sor végén pedig a létminimum szélén tengődő nyolcad telkesek voltak. A jobbágyfelszabadítás időpontjában a különleges helyzetben lévő szabadparaszti réteg, a kiváltságos jászkun

[15] A teljesség igénye nélkül: Mährisch és Böhmisch Rothmühl, Schirmdorf, Böhmisch Lichwen, Wamberg, Bohdance-tanyák, Miletin, Trotin, Klein-Dobin stb.

területeken, az erdélyi székekben élők, a mezővárosiak és a paraszti sorban élő bocskoros nemesek a jobbágyi rétegekhez viszonyítva kisebbségben voltak. (Magyarország története. VI./1. 601.) 1867-re előrehaladt állapotban volt az a folyamat, amelynek során a felszabadított jobbágyok ezekkel a szabadparaszti sorból érkezőkkel életformájukban közeledtek egymáshoz. Mivel státuszukat az 1867-es törvények megerősítették, egy részük a dualizmus rendszerének támogatója lett, persze korántsem a többség, hiszen a 48-as és függetlenségi eszmék elfogadói és hirdetői, sőt harcosai is ebből a nagyon differenciált, de mégis egységesülő parasztságból kerültek ki.

3. AZ EURÓPAI KÜLPOLITIKA FŐBB KÉRDÉSEINEK MAGYARORSZÁGI TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE

A Habsburg-monarchia 1866-os katasztrófája és az azt követő 1867-es nagy birodalmon belüli strukturális átalakítások az európai politika folyamataiban, az európai kormányok Ausztriával kapcsolatos megítélésében módosulásokat és változtatásokat hoztak létre. Ezekre a változtatásokra, az új korszak megváltozott külpolitikai viszonyaira a magyar társadalom egyes osztályai és rétegei eltérő módon reagáltak. A társadalmi nyilvánosság szerkezetében (Habermas 1993) – Jürgen Habermas terminológiája – bizonyos változások mentek végbe. Az eltérések abból adódtak, hogy magyar társadalom osztályai és rétegei eltérő módon részesedtek a politika döntéshozatali folyamataiban, és magában a végrehajtó hatalom kialakult új mechanizmusának működtetésében. Habermas idézett munkájában több helyen hivatkozik E. W. Bröchenförde elméleti megállapításaira, többek között az alábbi szövegrészben: „Az »állam« és a »társadalom« szembenállásának kialakulásával fölvetődik a probléma, hogy a társadalom miként *részesedik* [Habermas kiemelése] az állami döntéshozatali és végrehajtó hatalomban […]. Az állam az egyéneket és a társadalmat a polgári szabadságjogok állapotába helyezte, s az új általános jogrend megteremtésével és biztosításával tartotta meg őket benne, de az egyének és a társadalom nem kaptak *politikai* [Jürgen Habermas kiemelése] szabadságot, vagyis részesedést az állam kezében összpontosított politikai döntési hatalomból, sem intézményesített lehetőséget ennek aktív befolyásolására. Az állam, mint uralmi szervezet bizonyos fokig magában állt, vagyis szociológiailag a királyság, hivatalnokság meg a hadsereg és részben a nemesség hordozta, s mint olyan szervezetileg és intézményesen »elvált« a polgárság által képviselt társadalomtól.” (Bröchenförde 1976, 190.)

1867, és az ahhoz szorosan kapcsolódó végzetes 1866-os esztendő nagyon élesen vetette fel a Habermas által egy évszázaddal később felvetett problémákat. Az persze igaz, hogy Habermas 1962-es egyetemi habilitációs dolgozata (eredeti címén: Strukturwandel der Öffentlichkeit) egy jóval későbbi történelmi korszak, a 20. század közepén aktuális helyzetre koncentrált, megállapításai azonban annyira általánosak és mindenre érvényesek, hogy helyesnek tartjuk ennek a kérdéshalmaznak „visszamenőleges” interpolációját, adaptálását egy sajátos történelmi krízisszituáció vizsgálatára. Habermas – leszűkítve a kérdést –csupán polgárságról beszél, az 1867-es állapotok esetében azonban érdemes tovább mennünk a polgári társadalom határain túlra, tekintve többek között azt a korábbi rövid fejtegetésünkből is nyilvánvaló tényt, hogy 1867-ben Kelet-Európában *még* csak nagy megszorításokkal tekinthetjük a kiegyezési törvény a polgárságot társadalmilag és politikailag domináns tényezőnek. Nem is beszélve például az erősen differenciált parasztság fent említett rétegeiről.

Az 1867-es és az azt követő évek változásai egy egész sor sarkalatos törvényt jelentettek, amelyek nem az államszerkezetben végrehajtandó átalakítást[16] írták elő, hanem megteremtették egy korszerű polgári társadalom alapjait. Az állam az egyéneket törvényileg valóban a polgári szabadságjogok állapotába helyezte: jött az 1867:17. tc. az izraeliták

[16] 1867:12. tc. A magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. [A tulajdonképpeni „kiegyezési törvény”. Kiemelés tőlem – K.Á.]. In: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Közreadja Beér János és Csizmadia Andor (1966). Gondolat Kiadó, Budapest. 359–365.

egyenjogúságáról, az 1868:38. tc. a népiskolai közoktatásról, az 1869: 4. tc. a bírói hatalom gyakorlásáról, az 1872-es ipartörvény, az 1874-es választójogi törvény és még egy egész sor fontos újítás, amely a modern polgári Magyarországot volt hivatott megteremteni. A társadalmi és a politikai háttér azonban sok lényeges ponton akadályozta ezeknek a törvényeknek a betű szerinti érvényesítését.

Sok minden között a választójogi törvény miatt is. Az 1848:5 tc. módosításából született 1874:33. tc. a választói jogról nagyon leszűkítette a lehetőségeket az alul elhelyezkedő rétegek előtt. A hosszú felsorolásból, hogy kik rendelkeznek választójoggal, csak egyet kiemelve: azok, akik az államadót legalább 105 forint tiszta jövedelem után fizetik. A 105 forintos határ legfeljebb csak a parasztság egyes, vagyonosabb részét érintették. Jövedelmükre való tekintet nélkül ugyanakkor előnyt élveztek az értelmiség számos kategóriájába sorolható állampolgárok, mint a tudományos akadémia tagjai, tanárok, akadémiai művészek, ügyvédek, okleveles gazdák, lelkészek, községi jegyzők stb., feltéve, ha hivatalos kinevezéssel rendelkeztek. (Beér-Csizmadia 1966, 387-88.) A Habermas által említett „részesedés" egyik legfontosabb alapeleme, a választói pozíció hiánya ezen mód még a közvetett lehetőségét is kizárta annak, hogy a társadalomban alul elhelyezkedők a magas állampolitika döntéseibe beavatkozhassanak. Számukra tehát csupán a személyes véleménynyilvánítás valamint a szerkezetében erősen megváltozott illetve változó félben levő sajtónyilvánosság jelenthetett korlátozott jelentőséget.

Pierre Bourdieu a társadalmat folyamatos történelmi felhalmozás eredményének tekinti. Rendszerének egyik leglényegesebb vonása az, hogy a tőke fogalmát nemcsak közgazdasági tényezőként értelmezi. Nemcsak anyagiakat jelent, hanem egy folyamatosan halmozódó társadalmi energiamennyiséget, amely nagyon lassan jön létre, nem lehet máról holnapra elsajátítani, idő kell hozzá. Az elsajátításnak két formáját különbözteti meg, az anyagi és az inkorporált elsajátítást. A felhalmozás folyamatában egy bonyolult elosztási struktúra keletkezik, amely kényszerként teremti meg a társadalom tagoltságát, rendszerét, tehát a struktúrát.

Pierre Bourdieu elméleti tétele szerint (Bourdieu 1978, 379-400.) a társadalmi emelkedéshez ezek valamelyikét használja fel az ember, vagyis vagy a pénze van meg a társadalmi emelkedéshez, vagy a képzettséget szerzi meg, ami a társadalmi kiinduló helyzeténél magasabb pozícióra predesztinálja, vagy a kapcsolatai és ismeretségei segítik ebben. A társadalmi tőke egy bizonyos csoporthoz való tartozást jelent. Ennek tagjaként használja fel az egyén a kapcsolatait – és természetesen ezáltal gazdasági erőt is segítségül hívhat – hogy érvényesülési céljait elérje. A struktúrában elfoglalt hely függvényében erre az érdekérvényesítésre eltérő mennyiségű időre van szükség. Eltérő az az időtartam a különféle társadalmi helyzetű rétegeknél, ami alatt az érdekérvényesítéshez szükséges hatékony kapcsolathálót ki tudják alakítani, s bele tudnak avatkozni a dolgok menetébe. Nem szükséges a mélystruktúrákra kiterjedő vizsgálatokat folytatnunk ahhoz, hogy belássuk: konkrét esetünkben, az 1867-es kiegyezés körüli hónapokban, az alul elhelyezkedő rétegeknek erre vagy semmi esélyük nem volt, vagy pedig ez a hatékony kapcsolatháló csak nagyon hosszú idő alatt alakulhatott ki. Ám azok előtt, akik születésüknél fogva valamely neves családnak lehettek a tagjai, sem időbeli, sem gazdasági korlátok nem álltak az útjukban – „már a név magáért beszélt".[17]

Ebből a szempontból a magyarországi arisztokrácia, a nemesség és polgárság nagy része eltérő mértékben ugyan, de mindhárom tőketípussal rendelkezett, míg a munkásság anyagi tőkével nem, kulturális tőkével csak részben, kapcsolati tőkével pedig egyáltalán nem. A parasztság alsóbb rétegeire is ugyanez a megállapítás érvényes. A külpolitikába való

[17] www.google.hu/szoc.tarstud.hu/04/szoctori2/bourdieu.doc

beleszólás lehetősége is összefüggésbe hozható ezzel a három tőketípussal. A személyes érvényesülés, a gazdasági gyarapodás minden esetben függvénye egy adott birodalom nemzetközi súlyának, sikeres külpolitikájának. Az államérdek és a személyes érdek ezen összefüggés alapján kapcsolódik össze. Az 1867-es felelős magyar kormány a nemesi és a polgári rétegek tagjaiból állt össze. A miniszterelnök, Andrássy, az ország egyik leggazdagabb mágnáscsaládjának volt a tagja, a király személye körüli miniszter Festetich György úgyszintén, Eötvös, Lónyay, Wenckheim a köznemesség soraiból jöttek. A közös külügyminisztérium szolgálatában pedig – ahogy az előzőekben Erwin Matsch munkájára történő hivatkozásból látjuk – magas diplomáciai beosztásban csak az arisztokrácia és a nemesség tagjai kaptak megbízatást. A közös minisztertanács, amelyben a lényeges döntések történtek úgyszintén a jelentős kapcsolati tőkével rendelkező miniszterek, államtitkárok, tábornokok, főhivatalnokok ültek.

Milyen lehetőségei lehettek a kapcsolati tőkével alig, vagy csak igen korlátozott mértékben rendelkezőknek a külpolitika irányításában, volt-e egyáltalán befolyásuk a monarchia külpolitikai állásfoglalásainak kialakítására? A válasz első hallásra elég kézenfekvőnek tűnik: *semmilyen* befolyással nem rendelkeztek. Az állítás a diplomáciatörténetet vizsgáló szakma tézisei szerint mindenképpen igaz; következik ez abból a nyilvánvaló tényből, hogy a diplomácia, a külpolitika magas szintű irányítása természetéből adódóan „titkos", hiszen ha nem lenne az, tulajdonképpen értelme sem lenne. Egy zárt, belső szakmai kör döntési kompetenciáján alapszik, amelynek egyes elemei időről-időre a nyilvánosság tudomására jutnak, de korántsem minden, és korántsem a valódi, lényeges kérdések. (Ezeket a háttérben, a mélyrétegekben zajló döntési folyamatokat csak évtizedekkel később, amikor a zárt dokumentumokat már felszabadítják, éppen a diplomáciatörténet-kutatás tárja fel, magyarázza meg több-kevesebb sikerrel.)

A társadalomnak csupán egy privilegizált, vékony rétege volt abban a helyzetben, hogy döntéseket hozzon, egy valamivel szélesebb, de még mindig szűk csoport, hogy ezeket a döntéseket érdemben befolyásolja, s egy nagyon nagy csoport, tulajdonképpen az egész társadalom az, amely a döntésekben közvetetten, s egy nagyon nagy rész, amely még közvetetten sem vehetett részt, egyetlen lehetősége volt csupán, hogy tájékozódik, és véleményt formál. Ennek a rétegnek ugyanakkor – ha volt választójoga, ha nem – volt még egy másik eszköz is a kezében, a népképviseleti rendszer, a titkos választások eszköze. A választás aktusával ugyanis az állampolgár egyúttal külpolitikai programokra is szavazott, vagy manifesztált programok híján is tudta, hogy megválasztandó politikai párttól milyen külpolitikai kurzus várható el. Fentebb ugyanakkor látnunk kellett, hogy – a Habermas által leírtak szerint – a polgári szabadságjogok állapotába helyezettek száma egyáltalán nem jelentette az egész társadalmat, hanem csak azokat, akiket az 1867 utáni választójogi rendszer kedvezményezett. A kedvezményezettek legalább felének a körét azonban a vagyoni cenzus határozta meg, tehát a politikai szabadság gyakorlásában a pénznek megint csak döntő szerep jutott.

A nyilvánosság szerkezetének megváltozásával 1867-ben már napilapok, hetilapok, képes újságok, vicclapok tucatjai tájékoztatták és szórakoztatták a nagyközönséget. Tőkés keretek között, tőkés vállalkozások formájában. Nagy befolyású publicisták és laptulajdonosok uralták a terepet, lényegében teljesen lefedve a dualizmus kezdeti szakaszának politikai irányzatait, sőt bizonyos rétegspecifikumokat is meg lehet az egyes orgánumok esetében állapítani. A *Budapesti Közlöny*t Salamon Ferenc és Gyurmán Adolf szerkesztésében a kormány hivatalos közlönyeként adták ki, a *Pesti Napló* a Deák-párthoz tartozott, olyan nagy tehetségű újságírókkal, mint Falk Miksa és Kemény Zsigmond, Jókai lapja, *A Hon* a balközép nézeteit népszerűsítette, de az ellenzéki sajtóban is legalább olyan hatékony közvélemény formáló erő koncentrálódott. A nagykállói ügyvéd, Böszörményi László, Kossuth egyik

leglelkesebb híve adta ki a *Magyar Ujság*ot, az ugyancsak szélsőbalos Madarász József a címével is sokat mondó *Nép Zászlója* hetilapot. Az utóbbi kettő, valamint a másik 48-as szellemű lap, a *Nép Szava*[18] élesen szemben állta a Deák neve által fémjelzett „közös érdekű viszonyokkal", tehát a dualista rendszerrel.

A dualista kor legfontosabb jellemzői közé tartozott az, hogy a jobboldaliság, baloldaliság, jobbközép, balközép fogalmak egészen mást jelentettek, mint a későbbiek során vagy akár napjainkban: az 1867 utáni politika pártok aszerint voltak bal és jobboldaliak, hogy milyen volt a viszonyuk az Ausztriával megkötött kiegyezéshez. A három említett baloldali orgánum baloldaliságát a kiegyezés elutasítása illetve az elszánt Kossuth-pártiság jelentette. Ha azonban a megjelent írások elemzésénél tovább lépünk a közjogi állásponton, elkötelezett szociális magatartást fedezhetünk fel, amelyek nyilvánvalóan a hátrányos, és többszörösen hátrányos társadalmi rétegek megszólítására törekedtek, s ami ennek következménye: ezekből a rétegekből toborzódott a lapok olvasótábora. A sajtónyilvánosság a hetvenes évek elejétől tovább bővült és megjelentette a keletkezőfélben lévő ipari munkásság érdekeit megfogalmazó véleményeket, a külpolitika helyzetét, változásait pedig úgy értékelte, úgy fogalmazta meg vele szemben az igényeket, ahogy azt ennek az ipari bérmunkás rétegnek az érdekei megkívánták. A hetvenes évek elején megalapították a *Heti Munkás Krónikát* (két nyelven, magyarul és németül, mivel a munkásság nagy része akkor még külföldi, az örökös tartományokból érkezett osztrák vagy cseh volt).

De bármennyire európai színvonalra emelkedett is a tőkés vállalatok formájában megszervezett, modern értelemben vett sajtóipar, külpolitikai értelemben legfeljebb csak közvélemény formáló erő lehetett, olyan indikátor, amely megmutatta az egyes társadalmi rétegek viszonyát a külpolitikához, s olyan katalizátor, amely esetenként valóban befolyásolni tudta a közös minisztériumok és a közös minisztertanács döntéseit a nagy európai kérdésekben. Közhasználatú szóval élve: nyomást tudott gyakorolni rá. Volt-e azonban a baloldal szociálisabban érzékenyebb sajtóorgánumainak a külpolitikához fűződő affinitása? Milyen terjedelemben, milyen hangsúlyokkal kapott helyet Európa, és a kontinenst uraló jó egynéhány konfliktusgóc ezen lapok hasábjain. Azt az alábbiakban vizsgálandó szemelvényekből bátran megállapíthatjuk, hogy a jobboldali véleményeket artikuláló kormánypárti, vagy ahhoz közel álló lapoknak volt, mégpedig magas színvonalon és nagy terjedelemben. A *Pesti Napló,* az *A Hon* a legkülönbözőbb megjelenési formákban (vezércikk, szerkesztőségi elemzés, glossza, úgynevezett „kis színes" hírfüzér) bő anyagokkal látták el az olvasóközönséget. Kemény Zsigmond és Falk Miksa elemzései élményszerű mesterművek, a publicisztika mintapéldái.

3.1. A dualista Monarchia németországi szerepvállalása

A prágai békeszerződés, amely 1866. augusztus 23-i aláírásával lezárta a németországi főhatalom felett egy évszázada dúló vetélkedést, a bécsi külügyminisztérium, a Ballhausplatz élén is változást kellett, hogy hozzon. A korábbi szász királyi külügyminisztert, Friedrich Ferdinand Beustot hívták meg az osztrák külügyminiszteri pozícióba. Beust 1866. október 30-tól töltötte be ezt a hivatalt egészen 1871-ig, amikor Andrássy Gyula követte a Ballhausplatzon. 1871. február 7-én már osztrák–magyar közös külügyminiszterként működött tovább, miután létrejött a közösügyes rendszer Magyarországgal. Személye egyet jelentett a poroszellenességgel, hiszen a szász Gesamtministerium élén egész külpolitikai

[18] A lapot Mészáros Károly munkás, inasgyerek, majd 48-as honvéd jegyezte. Élesen Habsburg-ellenes, szociálisan radikális hangvételű lap volt (Dezsényi–Nemes (1954, 172.)

tevékenysége hosszú éveken át a bismarcki Németország ellen folyt. Königgrätz számára nagyobb bukást jelentett, mint bármely osztrák, bajor, vagy hesseni kollégájának. Tőle a bécsi ultrakonzervatív udvari párt tagjai, a főhercegek, a felső katolikus klérus és a katonai vezetők csakis és kizárólag németellenességet várhattak el, s ugyanennek a tudatában kezelték Beust személyét az osztrák és a magyar liberálisok is. Tudták, hogy Bismarck esküdt ellensége, s mint ilyen bármit hajlandó lesz támogatni, amely egy akcióképes Habsburg-birodalmat képes kialakítani, hogy aztán az megerősödve visszaszerezze Németországban elvesztett jogait és pozícióit. Egész múltját kellett volna megtagadnia ahhoz, hogy mindez ne így legyen – olvashatjuk a korszakot feldolgozó Diószegi István több könyvében ezt a jellemző mondatot. (Diószegi 1998)

Alapjában véve a magyar társadalom egésze várta el tőle ezt a magatartást, pontosabban szólva tudta, hogy a poroszellenesség fog következni, mint külpolitikai kurzus. A Deák-párt lapja, a *Pesti Napló*, 1866. november 9-én úgy értékelte Beust érkezését, mint ami kikerülhetetlen szükségszerűség akkora bukás után, amit a porosz–osztrák háború jelentett. A főleg a magyar középnemesség nézeteit tolmácsoló lap Beust két valóban programadó kijelentését emelte ki annak első nyilatkozataiból, de nyomban ki is jelentette, hogy egy szavát sem hiszi el annak, amit mondott: minden másképpen van. „A legfontosabb két passus az, hogy ő excja: »előszeretet és harag nélkül lép új hivatalába«, hogy »Ausztria külföldi képviselőinek épen az utolsó calamitások után, féltékenyen kell őrködnie e hatalom tekintélye felett«”.[19] A magyar középnemesi réteg Beust belépésekor teljes egészében ennek a bizalmatlankodó hangulatnak a befolyása alá került, amelynek lényege az volt, hogy valószínűleg nem lesz a szász miniszternek lehetősége arra, hogy eredményesen folytasson külpolitikai párbajt az észak-német kancellárral. „Tudjuk ugyan – folytatódik a cikk –, hogy kormányon lévő államférfiak egyéni nézetei és hajlamai rokon- és ellenszenvei sokszor kelleténél nagyobb befolyással vannak politikájuk irányára, de ki fogja ezt bevallani? Nem áll-e itten a »qui excuse s’accuse« példabeszéd? Ha Beust úr szükségesnek találja ünnepélyesen kijelenteni, hogy ő nem hoz magával »előszeretetet vagy haragot, nem következik-e innen, hogy ő maga ezt legalább lehetségesnek vallja, hogy ő maga is hiszi, miszerint őt magát ilyesmire képesnek tartják, képesnek arra, hogy új hivatalának kötelességeit a maga személyes érzelmeinek, személyének fogná alárendelni.?”

Az idézetből semmi sem derül ki egyértelműbben, mint az, hogy ami a német szerepvállalást illeti, már a fogadtatással bajok voltak. Ráadásul éppen annak a politikai csoportosulásnak a lapjában, amelyre, ha sikeres külügyminiszter akart lenni, támaszkodnia kellett. Ha lejjebb ereszkedünk mintegy két lépcsőfokot a magyar társadalmi rétegződés épületében, hasonló véleményeket találunk, még ha kevésbé cizellált megfogalmazásban is: A Hunyady-uradalom balatonszemesi intézője írta barátjának Franz-Ludwig Sedlmayernek Bécsbe, akivel együtt végezték a gazdászati akadémiát a csehországi Budweissben: „Nem a mi emberünk; ha véghez akarjuk vinni, amit elkezdtünk, nem vele kell kezdeni. Látása rövid, ösztönei kiszámíthatatlanok, szíve vadul kalapál, ha porosz szimatol [szó szerint: lát átmenni az utcán – Kiemelés tőlem, K. Á.]”.[20] (Az ismeretlen családnevű intéző – a helyi szájhagyomány alapján – házas zsellérsorból küzdötte fel magát az uradalmi intézői magaslatokra.) Ha még két lépcsőfokot lépünk lefelé, lakonikusabb, de sommásabb ítéletet tudunk a sorokból kiolvasni. A kötcsei községi bíró számadásaiban – normális szokásától merőben eltérően – örömmel volt hajlandó aláírni a leszerelő három háborút viselt falusi polgár visszatérési

[19] *Pesti Napló,* 1866. november 9.

[20] ? Márton – Karl-Ludwig Sedlmayernek, 1866 december ? „[…] plickhen könne er nur khurz, seyne Instikte unberechenbar, seyn Herzl klopft heftig, wenn er den Preyssen iber die Straß voribergehn sieht.” [Magántulajdon, Tefner Zoltán írásbeli közlése.]

papírjait, s kifizetni az ilyenkor esedékes leszerelési segélyt, azzal a hátoldalra firkantott megjegyzéssel: „A' nímöt igencsak erőss, hadi vonulás penig nem lészön."[21]

A poroszok ázsiója Königgrätzet követően tényleg nagyon megemelkedett. Visszatérve a fentiekben elkezdett *Pesti Napló*-cikkhez: „Tudva van, hogy Poroszország a legújabb időkig az úgynevezett nagyhatalmak sorában figurált ugyan, de komolyan senki sem tartotta annak, az lévén az általános hit, miszerint a porosz birodalom nem rendelkezik erőhatalomról, mely által szükség esetén nagyhatalmi állását érvényesíthetné! E hitet a múlt június-júliusi események megczáfolták, és ma Bismarck grófnak épen nincs szüksége a porosz diplomatiai képviselőktől követelni, hogy féltékenyen őrködjenek államuk nagyhatalmi tekintélye felett, mert e tekintélyhez ez idő szerint már semmi kétség sem fér."[22] Kis idővel korábban, a Roboz István szerkesztette *Somogy* című hetilap helyi tudósítói cikke jelent meg a poroszokról, amely az elismerés és az enyhe irigység hangján mondott el egy vidám történetet, amely alig illik a vesztes königgrätzi ütközet utáni világvége hangulatba. „A burkusnak (Értsd „a porosznak" – kiemelés tőlem – K.Á.] még a fagy sem árt. Herberz Vilmos porosz birtokos hárságyi gazdaságában az idén, midőn felül a rossz termés feletti hírek aggasztják az embert – oly kielégítő eredménnyel végződött az aratás, hogy az uradalom teljhatalmú tiszttartója júl. hó 30-án a cselédség számára – a termés felett való örömének kifejezést adandó – nagyszerű népünnepélyt rendezett. […] Miután az utolsó répamagot 16 pár ökörrel (sic!) nagy porosz szekéren a »Rákóczy-induló« kíséretében beszállították, […]",[23] ünnepély vette kezdetét. A bográcsgulyáshoz megettek három mázsa kenyeret, megittak öt akó bort, volt szamárverseny, rendes futás, zsákban futás, póznára mászás, s ráadásul úgy, hogy a nagy alkoholfogyasztás ellenére sem történt semmilyen rendbontás.

Az alig leplezetlen irigység, hogy „a szomszéd rétje már megint zöldebb", nem volt független a belpolitikai realitásoktól. A magyar társadalom rétegeinek koegzisztenciáját számtalan kellemetlen súlyos fejlemény és körülmény zavarta. Az 1866-os év külpolitikai apokalipszisát, a németországi politikából történt kiszorulást – önmagában – egyik fent tárgyalt csoport sem élte meg túl tragikusan. Más, nagy károkat okozó természeti csapások és a külpolitikai depresszió egymásra gyakorolt hatásából ugyanakkor komoly társadalmi elégedetlenség veszélye sejlett fel a láthatáron. Három ilyen vis major-esetet lehet megemlíteni, az egyik a kolera, másik az 1863. évi aszály, a harmadik az év májusában a termést szinte teljesen elpusztító fagy. Egész megyékben semmisült meg mind a szőlő-, mind a gabonatermés a konyhakertekkel és a gyümölcsösökkel együtt. A súlyos elemi csapások birodalmi szintű, császári intézkedést igényeltek. Az akkor még regnáló Magyar Udvari Kancellária (a birodalmat átalakító 1867. decemberi törvények előtt vagyunk) a kárenyhítő rendelkezések egész sorát küldte szét a megyékben, s utasította a tárnokmestert a károk felmérésére és a kártérítési összegek megállapítására. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei iratokban semmi nyoma valamiféle politikai, netalántán külpolitikát érintő elégedetlenségnek. A Sennyey Pál tárnokmester és az első alispán, valamint kerületi vezetők közötti levelezésből, a humanitárius katasztrófa, az éhínség képe tűnik elénk.[24] „Ezen esemény tudomása Engem annál fájdalmasabban érintett, minthogy szeretett királyságom lakosságának különösen azon része látszik újólag szorongatott helyzetnek kitéve lenni, mely már a terméketlen éveknek egész sora által, különösen pedig az 1863-iki aszály által keményen sújtatott" – szólt Ferenc József rendeletének bevezető része a magyar kancellárnak, Majláth Györgynek.[25]

[21] Somogy Megyei Levéltár, Községbírói számadások, Köttse község, 1866.
[22] *Pesti Napló*, 1866. november 9.
[23] *Somogy*, 1866. augusztus 7.
[24] Pest Megyei Levéltár IV. 284-a-2- Kecskeméti, nagykátai kerület. Krengl Sándor és Tormásy Benő alszolgabírók iratai. Közigazgatási iratok 847–888.
[25] I. Ferenc József Majláth Györgynek. In: *Somogy,* 1866. június 12.

A két katasztrófát sok helyütt egyértelműen összekötötték egymással, s a nyomorúság előidézőjét látták benne. A Pest megyei Szada község református egyházközösségének évkönyvében olvashatjuk az alábbi bejegyzést: „1866-ban »[…]nagy szükség, drágaság uralkodott csak nem az egész hazában, mellyet okozott nemcsak a május 24-diki nagy fagy, és roppant szárazság, hanem […] az osztrák–burkus háború is. Melynek eredménye lett a Velencei tartománynak az osztrák Birodalombeli elveszése és annak Olaszországhoz való kaptsoltatása." (Pásztor 1994) A paraszti rétegek azonban országszerte természetes módon inkább a saját közvetlen rossz sorsuk emelték ki nyilatkozataikban, s a megyei, főleg gazdászati kérdésekkel foglalkozó lapok is a megélhetés oldaláról közelítették meg a világ problémáit, a porosz–osztrák vetélkedés problémája inkább csak az országos lapokban kapott helyet. Hogy hogyan lehetne kikecmeregni az elemi csapások által előidézett helyzetből: új technikák, külföldi minták átvétele, banki és takarékpénztári segélyezés – egész sor praktikus jó tanács Roboz és munkatársai részéről, nem titkolva, hogy lapjuknak, a *Somogy*nak egyébként is inkább közgazdasági irányultsága van, mint politikai. Ami a külpolitikából közvetlenül eljutott a parasztság főleg nincstelen zsellér és uradalmi munkás rétegeihez, az csupán a katonai szolgálat, és az attól való menekülés különféle technikái voltak. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei másodalispán körlevelében katonaszökevényekre hívta fel a figyelmet, szám szerint háromra, akik a „Torbágy melletti erdőségekben" bujkáltak, s baltával voltak felfegyverezve. Egy Tóth Pál nevű szökevényt – minden bizonnyal a nagykátai kerületben – végül elfogták, a másik kettő, a 28 éves Pirót János és a 41 éves Vörös János a körlevél kibocsátásának idején még bujkált.[26] Aztán őket is elfogták, s kihallgatásuk során úgy nyilatkoztak, hogy nem akarják magukat lemészároltatni, a többiek, értsd a nagy nyári háborúban elesettek, sorsára jutni.

Ha Beust, a frissen kinevezett külügyminiszter szemszögéből nézzük Ausztria Németországbeli jövőjét, akkor nem sok pozitívumot találunk az alsóbb néprétegek támogató szándékait illetően. Nyilvánvaló, hogy ebben azok képzettségbeli hiányosságai is szerepet játszottak, hiszen a többségnek csak elnagyolt és átértelmezett fogalmai voltak az európai összefüggésekről, a lényeg azonban egyértelműen a megélhetésért folytatott küzdelemben rejlett. A politika távoli régióiban történő eseményekre legfeljebb csak az egykedvűség, a közöny lehetett a válasz. Egyáltalában nem a közöny, inkább a jól értesültség és a dolgok alapos ismerete nyilvánult meg egy másfajta poroszellenességben, amely a polgárság, ezen belül a zsidóság, s a kiegyezésen akkor még aktívan munkálkodó arisztokrata-középnemesi liberálkonzervatív réteg részéről. Diószegi István *Bismarck és Andrássy* című munkájában idézi a *Pesti Napló*, tehát a kormányra került Deák-párt lapját, miszerint a magyarok a legbuzgóbb őrei annak, hogy Ausztria visszaszerezze régi német „preponderáló szerepét", valamint idézi a bécsi porosz ügyvivő ugyanazon értelmű megállapítását (Diószegi, 32.), tehát hogy a magyarok és a poroszok egy hajóban ülnek. Hiszen ha Ausztria egy jövendő háborúban mégiscsak legyőzi az Északnémet Szövetséget (aminek akkor már nem sok realistása volt), akkor újult erővel kezdi játszani ezt a „preponderáló" szerepet, hatalma megnövekszik, és veszélybe kerül a még be sem fejezett kiegyezési mű minden vívmánya. Magyarország, s annak vezető nemesi középosztálya, s a magyar társadalom legtöbb kedvezményezett rétege ismét valamiféle abszolutizmus állapotába süllyed vissza, s akkor, ahogy Kardos Mátyás kötcsei zsidó fűszeres-üzlettulajdonos írta egyik számlájának hátoldalára: „minden kezdődik elölről"[27]

[26] Pest Megyei Levéltár IV. 284-a-2- Kecskeméti, nagykátai kerület. Krengl Sándor és Tormásy Benő alszolgabírók iratai. Közigazgatási iratok. 23 794/B. ig. 866. Másodalispán körlevele a járási fő és alszolgabíróknak, fő és alcsendbiztosoknak. 1866. november 19.

[27] Somogy Megyei Levéltár, Községbírói számadások, Köttse község, 1866. Kardos Mátyástól 1848 szeptemberében Jelasics faluszemesi (balatonszemesi) táborból szétrajzó horvát katonák

1867 végén, közvetlenül a mindent meghatározó decemberi törvények megjelenése előtt, ugyanez a külpolitikai szemléleti elem nyert a konzervatív, klerikális gondolkodásban is. A katolikus klérus lapjának, a Független Lapoknak a hasábjain átfogó értékelés jelent meg az akkori aktuális diplomáciai eseményről, Ferenc József párizsi útjáról, a párizsi találkozóról. A francia fővárosban a monarchia vezetői találkoztak III. Napóleon császárral. A találkozót nyilvánvaló poroszellenes céllal szervezték meg, s a poroszellenes revans kérdése állt a tárgyalások középpontjában. A beusti külpolitikai kurzus szellemében lezajlott megbeszéléseken Ausztria németországi térnyerésének kérdése szerepelt első helyen, ezúttal azonban azzal a szándékkel, hogy Ausztria ne egyedül, hanem szövetségesekkel induljon el Poroszország ellen az újabb küzdelemben. Mint minden magyar társadalmi réteg és minden politikai irányzat, megpróbálta megválaszolni az ország helyzetére döntő befolyással bíró döntések alternatíváit. Mi jobb, kössünk szövetséget Franciaországgal, vagy ne? Mi jobb, ha hagyjuk magunkat elszigetelni, vagy szövetségesek után nézünk? „[…] béke minden áron, kerülése minden szövetségnek, ne hogy e szövetség háborúba bonyolítsa [a monarchiát]?”[28] Az elszigeteltségi politika oda vezetett – vetette fel a cikk szerzője – hogy Ausztriát kétszer megtámadták és legyőzték, ráadásul legutoljára kétfrontos háborúban.

„Békét óhajtunk mi is, míg csak lehet – saját érdekünkben; hogy 18 évi bitorlás és idegen gazdálkodás utófájdalmaiból felüdüljünk; határozottan kárhoztatjuk a *visszatartás politikáját* Poroszország ellen, melyet csak a reakció szít; mert győzelem esetében újra megindítaná az absolutismus szünetelő mozdonyait, vereség esetében pedig Magyarországot is az örvénybe rántaná; – de ebből még nem következik, hogy a szövetséget minden áron kerüljük.”[29] Hogy a P. J. szerző által készített összefoglaló végül is milyen konklúziót vont le elemzésének végén, lényegében mellékesnek tekinthető témánk szempontjából. A lényeg az, hogy a katolikus klérus, az egyház felső körei számára is megfelelt ez az *új* európai egyensúlyi helyzet, pontosabban – Morton Kaplan fentebb tárgyalt modelljének megfelelően – a *régi*, tehát a *tulajdonképpeni és mindenkori* egyensúlyi helyzet. A kormánylap, a ..által szerkesztett *Pesti Hírnök* – amely egyébként hivatalos közlönyként is funkcionált, benne jelentek meg a hivatalos közlemények – már a 66-os háborút lezáró prágai béke után hamarosan ugyanezt a status quo-politikát ajánlja, porosz ügyekben az absztinenciát és a félrevonulást. „Különben is, ha a berlini kormánykörök azt hiszik, hogy az épület már kész, és sem kívülről, sem belülről nincs fenyegetve, akkor reánk nézve nagyon közönyös, akár Bismarck gróf, akár más valaki üljön a porosz miniszterelnöki széken. A miniszterelnök visszalépése egy év előtt nagy horderejű esemény lett volna Ausztriára nézve, ma már csaknem közönyös.”[30] (A történet megértéséhez tartozik, hogy Bismarck rossz egészségi állapotáról 1866 végén hírek röppentek fel, valamint arról is, hogy politikai állásai is megrendült, mert az uralkodó, I. Vilmos féltékenyen figyeli a kancellár megdicsőülését a megnyert ausztriai háború miatt.[31])

Az Északnémet Szövetségben, amely a magyar társadalmi megítélés, a többségi magyar társadalom megítélése szempontjából paralizáló tényezőnek tűnt, egy olyan távoli országot láttak, amelyet lehet csodálni bizonyos tudományos, műszaki, gazdasági és kulturális értékeiért, lehet vele normalizált diplomáciai kapcsolatot fenntartani – Budapesten később

---

elrekviráltak 50 font sót. A hátrahagyott boletta segítségével Kardos az 1850-es évek folyamán kitartóan reklamálta a só árának visszatérítését, ami csak 1867 után sikerült neki.

[28] *Független Lapok,* 1867. október 26. P. J. cikke a párizsi találkozóról

[29] *Független Lapok,* 1867. október 26. P. J. cikke a párizsi találkozóról

[30] *Pesti Hirnök,* 1866. október 2.

[31] *Pesti Hírnök,* 1866. október 2. „Az utóbbi idők viharai megviselték, felébresztette Vilmos király féltékenységét és azt gondolja, hogy az egész hadjárat dicsőségét magának tulajdonítja. […] még mindig kezeiben tartja a szétágazó fonalakat, még folyvást birtokában van a tervek titkainak, nem képzelhető tehát hogy ha duzzognak is rá [megszabadulnának tőle].” [Kiemelés tőlem – K. Á.]

német főkonzulátus létesült – de hagyni kell úgy, ahogy van, a német egyesülés folyamatát belső ügynek kell tekinteni. Még akkor is, ha maga a kancellár nem éppen szimpatikus ember, s porosz junker mentalitása sem a katolikus konzervativizmus, sem a liberalizmus ideáljainak nem felel meg. Még azt is tolerálni kell, ha esetleg az oroszokhoz hasonlatosan kémszervezetet tartana fenn Bécsben és Budapesten. Az 1867 szeptemberében kirobbant bécsi kémbotrány kapcsán (a bécsi orosz követség több munkatársait kémkedésen és pánszláv felforgató tevékenységen kapták rajta) a jellemrajz a poroszokról nagyon negatív, de a fő ellenség mégiscsak az orosz, akit viszont minden eszközzel meg kell akadályozni abban, hogy ügynökökkel árassza el a birodalmat. „A leghatalmasabb szövetségestárs,[32] mely a franczia osztrák szövetséget legyőzhetetlenné tehető, hahogy őszinte szándék és komoly akarat forog fenn a természetes sulyegyent (sic!) szerezni vissza Európának, – a boszuló (sic!) nemezis, mely a nemzetgyilkolásra és ország felosztogatásra oly gyorsan kész muszka és burkus fenhéjázást (sic!) minden küldönc és kémrendszerük dacára, mihamar sujtólag fogja elérni."[33] A „burkus", tehát a porosz despotizmus politikája a magyar liberalizmus szemszögéből egy és ugyanaz, bár a kettő között bizonyos különbségek vannak, enyhítő körülmények a poroszok javára. A „fennhéjázó német" alakja tehát nem szűkíthető le csupán Bismarckra, megjelenítésében ott rejlik egy néptipológiai sztereotípia is, amely egyébként előző, somogyhárságyi példánkról szóló szövegrészben is érzékelhető, még akkor is, ha az a sorok között, enyhe irigység köntösébe lett öltöztetve.

A nagypolitika ugyanakkor ellentmondásokkal teli, bonyolult dolog. A magyar társadalmi csoportok fürkésző tekintete nem állt meg csupán az Északnémet Szövetség és Magyarország közötti viszonynál. Ha csak a két királyság, a porosz és a magyar viszonyát tekintették adottnak a kortársak, akkor úgy tűnt, hogy az nem jelentett veszélyeket a magyar államügyek állására. Veszélyes lehetett az ugyanakkor a kiegyezést létrehozó magyar birtokos osztályok felfogásában akkor, ha azt „áteresztették" a magyar–orosz viszony prizmáján. „Az észak–német szövetség consolidatioja, vagy mint vérmesebb reményü németek hinni szeretik, tovább fejlése […] – hangzik a Deák-párti politikai programból fakadó eszmefuttatás – veszélyes lehet egy bizonyos szempontból, s ez az orosz expanzió. „Oroszország már elannyira hatalmas, miszerint annak legkisebb terjeszkedése befolyásának legparányibb növekedése a sulyegyentan (sic!) halálos itélete. Miután pedig Oroszország akár a porosz sisak alatt, akár a német nép önálló akaratából kiindulandó németegységi továbbalakulást csak bizonyos viszonzott szivesség és előnyök fejében volna hajlandó elnézni, az elfogulatlan olvasóra bizzuk megitélni, hogy mennyire feküdnék az európai s benne valamennyi népek szabadságának érdekében […]."[34]

A túlnyomó többségében az alsóbb rétegek támogatását élvező balközép egészen máshogy látta az egész német egyesülés ügyét, akár nagynémet, akár kisnémet formában megy az végbe, s máshogy látta a poroszok és az oroszok közötti összefonódást is a kompenzációs politika fényében. A balközéphez közel álló, de fokozatosan a 48-asok felé közeledő, a jobbágytelkek állami megváltásából szabad gazdákká emelkedett falusi rétegek soraiból gyakran hallatszottak olyan hangok, hogy kár volt 66-ban Ausztriának megkegyelmezni, német fegyverekkel kellett volna megszüntetni az ausztriai ház uralmát. A kötcsei olvasókör tagjai Miklós György ügyvéd, olvasóköri elnöknek jelezték, hogy az ország teljes függetlenségét kívánják elérendő célnak, s kérték, hogy kérésüket vegye fel országgyűlési választási programbeszédébe. Miklós György a Deák-párt Somogy megyei alelnökeként nem képviselhette ezt a dualizmussal ellenkező álláspontot, válaszul többen kiléptek az

[32] A cikk a lengyelekről, a lengyel történelmi állam visszaállításának európai szükségességéről beszél.
[33] *Pesti Hirnök,* 1867. szeptember 17.
[34] *Pesti Hirnök,* 1867. december 16.

olvasókörből.[35] Az egyébként etnikailag nem magyar, jelesül sváb felmenőkre visszatekintő kilépők úgy gondolták, hogy a jobbágyfelszabadítás kész tény, nincs hátramenet akkor sem, ha Magyarország önállóságra jut, akár a balközép képviselte perszonálunió, akár a Kossuth képviselte teljes függetlenség formájában. „Minek utána megszünt a' robot dézma, mi már ki voltunk vala okitva az eránt, minémű javainkat, a'melyeket elnyerénk, visszaszolgáltatni nem tartozunk, s nem is óhétunk." Dönteni ugyanakkor nem tudtak. Politikai elkötelezettségük részben a perszonálunió, részben a 49-es trónfosztás talajából nőtt függetlenségi gondolat mellé állította őket, uralkodójuk Ferenc József iránt alattvalói hűséget éreztek, a porosz uralkodó viszont ugyanúgy német volt, ahogy az osztrák császár is, s ha más identitással, más kulturális tartalommal, de ők maguk is azok voltak. Vilmos porosz király és Bismarck azokban a hetekben, amikor memorandumukat készítették, éppen azzal volt elfoglalva, hogy a hessen-darmstadti uralkodót próbálták porosz oldalra téríteni, annak a tartománynak az államfőjét, ahonnan őseik 130 évvel korábban jöttek. Számukra így 1867-ben, közvetlenül a kiegyezés eseményeinek sodrában a dualizmus nem jelentett létkérdést. (A későbbiekben változott a helyzet, az úgynevezett Igali járás tabi választókörzetében kormánypárti eredmények születtek, egészen az 1878-as bosznia-hercegovinai okkupációig, amikor a balpárt került előnybe. (Tefner 1996) Elvétve különös esetek is megtörténtek: Czeider Károly szóládi lakos – a családi hagyomány szerint – „átállt" a poroszokhoz; miután fogságba esett, nem tért haza, hanem egy szászországi faluban maradt, családot alapított, és végleg eltűnt a „nagy német tengerben".[36]

Nem táplálhatunk illúziókat az iránt, hogy ezek az egyszerű, bár a politikában tájékozódó paraszti rétegek bármilyen jelentős ráhatást gyakoroltak volna Beust politikai vonalvezetésére, akár úgy, hogy támogatták a németellenes törekvéseket, akár úgy, hogy ellenezték azokat. A Habermastól kölcsönzött fogalmat használva, nem részesedhettek az állami végrehajtó és döntéshozatali folyamatokban. Ezeket a döntési kompetenciákat Beust, az uralkodó, a katonai vezetők a poroszkérdésben is megtartották maguknak, Habermas fent idézett szavaival élve „az állam, mint döntéshozó uralmi szervezet bizonyos fokig magában állt". Láthattuk, hogy a kötcsei olvasókör tagjainak kérése már Miklós György Deák-párti alelnök dossziéiban halt el, anélkül, hogy elhagyta volna a megye határait. Láthattuk, hogy a torbágyi erdőben bujkáló katonaszökevények, vagy a németségbe repatriált Czeider Károly anarchisztikus lázadása sem lett több, mint egyszerű büntetőügy, Czeider esetében egy hivatalos útra nem térített bigámia.

De a polgári integráció útjára lépő zsidóság politikailag aktívabb elemeinek esetében is csak közvetett lehetőségek kínálkoztak arra, hogy „használjanak a hazának", megvédjék a 67-es törvények által biztosított előnyeiket a társadalmi felemelkedésben. Szabad György fogalomhasználata szerint a változó félben lévő polgári rétegek legmobilabb alrétegét képezték. 1868 után végérvényesen két nagy csoportra (ortodoxok–neológok), és egy kisebb harmadikra (status quo) bomlottak a szerint, hogy akarják-e, vagy milyen mértékben akarják a zsidóság integrációját a polgári társadalomban. A szakadás az Eötvös József kultuszminiszter által összehívott országos kongresszuson került sor, ahol az előtte megtartott választásokon a konzervatív szárny kisebbségben került. Az 1868. december 11-én a pesti megyeháza termében összegyűlt 220 küldöttből 132 képviselte a változások mellett elkötelezett neológ irányzatot,, nemcsak szervezeti, hanem hitéleti kérdésekben is. (Gonda 1992, 125.) Egy elenyészően kis rész, a status quo-csoport átmeneti álláspontra helyezkedett.

[35] Kötcsei Evangélikus Egyházközösség iratai. 1867. Historia domus.

[36] Czeider Imre budapesti lakos szóbeli közlése, 1970-es évek. A család sokáig úgy hitte – a hivatalos értesítés alapján –, hogy eltűnt, amiből az évek múltán azt a következtetést vonták le, hogy Königgrätznél elesett. Czeider Észak-Baranyából költözött a Balaton-vidéki Szóládra. [A feljegyzést Tefner Zoltán bocsátotta rendelkezésemre.]

Wahrmann Mór[37] a reformista budapesti zsidóság egyik prominens alakja, a polgári átalakulás elszánt híve például annyit tehetett, hogy hosszú levélben kapacitálta a nagy észbeli és zsurnalisztikai tehetséggel megáldott hitsorsosát, Falk Miksát, a Pesti Napló szerkesztőjét, hogy a Deák-párt oldalán vesse be tehetségét, s ne ragadjon le a konzervatív „Leopoldstadt" választóinál. „Magyarország épp elég nagy ahhoz, hogy […] tárt karokkal fogadja az Ön őszinte szolgálatait […]. Tárt karokkal fogja önt fogadni a Deák-párthoz tartozó minden jó szándékú polgár, bármely helységben éljen is az, és egészen biztosan megválasztják Önt a törvényhozásba."[38] „A türelmetlenség és az előítéletek 2000 éves szégyenteljes átka megtört és a zsidó, akit eddig megvetettek és kiközösítettek, végre élvezi már a tőle oly sokáig megtagadott emberi jogokat."[39] – érvelt Wahrmann Mór a hezitáló Falk Miksa megnyerésére. Wahrmann nyitott kapukat döngetett, Falk Miksa, Andrássy barátja, a Pesti Naplónál kulcsszerepet játszó személyisége volt a dualizmus létrehozásának. Ami tehát a dualizmus ügyének jó volt, az volt jó a zsidóság reformista szárnyának is. A legjobb példa erre éppen Falk Miksa publicisztikai tevékenysége a Pesti Naplónál, de ebben az esetben már többről van szó, mint egyszerű véleménynyilvánításnál. Falk és munkatársai már részesei voltak a nyilvánosság 19. századi szerkezetváltozásának, szavukat már Beustnak és a kabinetnek is meg kellett hallania, nem is beszélve arról, hogy Andrássy mint magyar miniszterelnök állandó részvevője volt a közös minisztertanács üléseinek, a magyar miniszterelnök hozzájárulása nélkül a dualizmus 47 éve alatt semmilyen lényeges külpolitikai döntést nem lehetett meghozni. Mennyire volt ez így a németkérdésnél is egyre fontosabbá váló keleti kérdés esetében, s a mi ezzel szorosan összefüggött, az Oroszországgal fennálló viszonyban?

3.2. Oroszország és a Balkán

Oroszország megítélésében a három legfontosabb magyarországi politikai irányzat, a Deák-párt, a balközép és a 48-as függetlenségiek több ponton különböztek egymástól. A kormányra került Deák-párt a magyar nemesség hagyományos oroszellenes álláspontját képviselte kormányzati szinten, felhasználva a kapcsolati tőke és az állami formális döntési fórumok, valamint a sajtónyilvánosság nyújtotta lehetőségeket. Az álláspont legtisztábban Andrássy Gyula miniszterelnök, később közös külügyminiszter, nézeteiben és politikai gyakorlatában jelent meg. Andrássy személyes és hivatalos megnyilatkozásaiban makacsul hirdette az orosz veszély elleni védekezés fontosságát, s az oroszokkal való viszony „végleges rendezésének" tervét. A terv Andrássy felfogásában nem lehetett más, mint az Oroszország elleni preventív háború, amelynek révén a helyzetet több nemzedékekre előre tekintve is rendezni lehetne. 1871-ben, amikor közös külügyminiszter lett, az 1867-től magyar miniszterelnökként is hirdetett preventív háború doktrínáját próbálta átvinni a gyakorlatba, rábírni a birodalom eltérő felfogású hatalmi csoportjait az orosz háború vállalására. Az 1872. február 17 és 19-én a bécsi Burgban tartott titkos katonai konferencián úgy jelölte meg a program végrehajtását, hogy azt két éven belül meg kell valósítani, különben az oroszok katonailag megerősödnek. A programhoz Anglia támogatását próbálta megnyerni – sikertelenül. Tervét ráadásul a februári

[37] Wahrmann Mór (1831–1892): nagykereskedő, befektető, vallási vezető

[38] Országos Széchényi Könyvtár kézirattára. Fond IV/964. Wahrmann Mór Falk Miksának, 1869. január 25. „[…] mit offenen Armen wurden Sie gewiß von allen gutdenkenden der »Deák-Parthei« angehörigen Bürger jeden Ortes aufgenommen und bestimmt auch als Vertreter in die Legislative gewählt werden."

[39] Országos Széchényi Könyvtár kézirattára. Fond IV/964. Wahrmann Mór Falk Miksának, 1869. január 25. „[…] und der Jude bis nun geächtet und ausgeschlossen – genießt endlich das ihm so lange entzogene Menschen-Recht!"

katonai konferencia résztvevői is leszavazták, Andrássynak más megoldási módok után kellett néznie.[40] Landenberg, a bécsi porosz követség tanácsosa 1867 szeptemberében, amikor a kiegyezési folyamat gőzerővel folyt, s Andrássy már magyar miniszterelnök volt, Bismarcknak írt helyzetértékelésében megállapította, hogy a magyar politikában nem a német, hanem az orosz kérdés áll első helyen. A magyarok félelme az oroszoktól határtalan – írta Landenberg –, félnek az orosz támadástól, s mivel elégtelennek tartják a monarchia fegyveres erőit arra, hogy ezt a támadást felfogja, ezért nem kizárt az a lehetőség sem, hogy szövetségeseket keresnek maguknak, s hogy ez a szövetséges akár Franciaország is lehet. (Diószegi, 30.) A porosz diplomáciai levelezés több darabja arról tanúskodik, a poroszok tudták, hogy a magyarok – a magyar politika 1867-es álláspontja alapján – nem bíznak Bismarckban, ismerve annak hagyományos oroszbarát politikáját. S maguknak a magyar politikusoknak, s a kormánypárti sajtónak, főként a *Pesti Napló*nak az idézése is gyakran szerepelnek ezekben a jelentésekben, hangsúlyozva, hogy a porosz politika megkedveltetése Pesten nem megy úgy, hogy közben Berlin túlságosan elkötelezettje marad az oroszoknak. Számos helyen felbukkan az a porosz diplomatákban felgyülemlett tapasztalás is, miszerint a magyar politikusok mindig Oroszországról beszélnek, s hogy személy szerint Andrássynak „éjjel-nappal Oroszország jár a fejében".

Ha a politikai paletta másik szélét, az úgynevezett 1848-as Párt Oroszország-politikáját vesszük vizsgálat alá, az előbbinek teljes ellentétét látjuk. Az 1848-as Párt, vagy Országos 48-as párt, más elnevezéssel a „szélsőbal", Kossuth Lajos híveinek választási pártja volt. Még a többi dualizmuskori párthoz viszonyítva sem volt rétegspecifikus tömörülés, tagjai között egyaránt voltak középbirtokosok, polgárok, és a legkülönbözőbb vagyoni helyzetű parasztok. A magyar országgyűlésben tömegerejükhöz képest kevesen voltak (mindössze 38 parlamenti hely), mégis jelentős hatást gyakoroltak a belpolitikára éppen számszerű fölényükből következően. S ami nem mellékes, mögöttük állt az emigrációban lévő Kossuth karizmatikus erejével és nagy nemzetközi elismertségével. A magasabb vagyoni állású nemesi és polgári rétegek érdekeit szem előtt tartó kormányzat és a szélsőbal között állandó feszültség állandósult.

Az ország belső politikai stabilitása nagy mértékben függött a 48-asok és a kormány közötti folyton változó viszonytól. A függetlenségi gondolat, az ország elszakítása az Ausztriai háztól, mindig a társadalom mélyén lappangó törekvés maradt, függetlenül az adott kormánytól, vagy kormányzati formától. Az abszolutizmus korában éppúgy potenciális veszélyforrással álltak szemben a politikusok, mint az 1867 decembere utáni elvileg konszolidált időszakban. A hatvanas években számos kísérlet történt arra, hogy újra kirobbantsák az 1849 augusztusában levert szabadságharcot. A központi állam szervek és a magyar kormányszékek már a hatvanas évek részlegesen még mindig önkényuralmi viszonyai között is nehezen tudták kezelni a problémát. „Az ország különböző részeiben a' legujabb időben fölfedezett forradalmi törekvések és fondorlatok komolyan megkövetelik, hogy e' részben a' kormány minden habár látszólag kis fontossággal biró jelenségekre is éber figyelmet forditson. […] hogy minden ilyes jelenségek az ország közeli és távoli vidékeiből, s' a' lakosság különféle osztályaira való tekintettel oly férfiak által hozassanak a kormány tudomására, kiknek dynasticus érzelmei, önzéstelen hazafiságuk, s' a' mi fő, a' fenforgó politikai viszonyok fölötti helyes itélőtehetségeik semmi kétséget nem engedne […].[41]

[40] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. *Valóság,* 2004/8. 56.

[41] Magyar Országos Levéltár. D 186. Abszolutizmuskori levéltár. Magyar királyi udvari kancellária. Elnöki titkos iratok. 1862–1867/1. csomó. Helytartótanácsi intézkedés az országban mutatkozó forradalmi törekvésekkel szemben. 1863. június 22. Továbbiakban: Crenneville Forgáchnak.. Gróf Crenneville cs. k. főhadsegéd tájékoztatja Forgách Antal m. kir. főkancellárt azokról a

A következmény az 1864-es Almásy-Beniczky-Nedecky féle fegyveres felkelés lett, melynek során a szervezők nagy társadalmi támogatottság mellett kísérletet tettek Magyarország teljes függetlenségének helyreállítására.

Az Almásyéhoz hasonló kísérletek veszélyével 1867 után már nem a magyar kancellárnak és a Budán székelő Helytartótanácsnak kellett megküzdenie, hanem – amennyiben persze ilyen szervezkedések lettek volna – magának Andrássynak, s a kabinetben szolgáló többi Deák-párti politikusnak. Andrássy az ehhez hasonló megoldásokat vészes felelőtlenségnek tartotta. Már csak annak okán is, hogy ez a politikai irányzat negligálta azt, ami számára a világ közepét jelentette, nevezetesen az orosz veszélyt. A balpárt sem rendőrileg, sem politikailag nem volt kellőképpen kezelhető, ami következett elsősorban abból, amit a fentiekben megállapítottuk, társadalmi rétegződés szempontjából rendkívüli heterogenitást mutatott. Megvalósult benne az, amit adminisztratív, kormányzati eszközökkel nehéz elérni: különböző réteghovatartozású embercsoportokat egységes cél érdekében együtt tartani. A társadalmi struktúra és a politikai alapon álló pártstruktúra tökéletes inkonzisztenciába került egymással. A rétegződés, amely társadalomelméletileg egy dinamikus, a struktúra működésében megnyilvánuló fogalom, semmilyen szerepet nem játszott abban, hogy Magyarországon bárki a teljes függetlenség, a dualista rendszer teljes elutasítása mellett tegye le a voksát. A rétegződés, amely az egyes csoportok egymással való viszonyát tükrözi, s amely egyúttal azt is jelenti, hogy milyen különbségek vannak az egyes csoportok között, ki kinek van alárendelve, ki kedvezményezett a társadalomban, ki nem, a balpárt esetében 1867 után teljesen irrelevánssá vált. A balpárt, mint a nagy gyűjtőpártok többsége, Noé bárkájához hasonlóan gyűjtötte egybe a normális esetben egyébként egymásra veszélyes állatfajokat.

A dualizmuskori megváltozott választási struktúra meglepő esetekkel szolgált a kezdeti időszakban. A dualista rendszer nem korlátozódott csupán a közjogi kapcsolatra, tehát Ausztria és Magyarország viszonyára, hanem szerves alkotóelem gyanánt újrafogalmazta az uralkodói hatalom újraszabályozását és az alkotmányosságra való áttérést is. A fentiekben rövid elemzést végeztünk arra vonatkozóan, hogy sem az uralkodói hatalmat, sem pedig az alkotmányosságot nem sikerült a tiszta nyugati minták szintjére hozni, az uralkodói hatalomban a „Restabsolutismus”, tehát a „maradványabszolutizmus” dominált, az alkotmányosság érvényesülése elé pedig történelmi okokkal magyarázható akadályok emelkedtek. Az új választási rendszer, amely a kiegyezés alkotmányossági oldalához tartozott, mégis alkalmas volt arra, hogy az 1848 előtti rendi követválasztási rendszert meghaladva az alsóbb rétegek közül sokak számára megadta a korlátozott politikai cselekvés lehetőségét. Leegyszerűsítve: a választásokon a manipulációk ellenére is olyan eredmény születhetett, amit a választók többsége akart. Így fordulhatott elő, hogy több választókerületben Kossuth Lajost választották meg követnek, azt a Kossuthot, aki nem is tartózkodott az országban, s aki a dualizmus természetes ellensége volt.

Ami Andrássy szempontjából Kossuth megválasztásában különösen zavaró lehetett, az nem is annyira helyhatósági és parlamenti probléma volt, hiszen az pontosan tudta, hogy Kossuth nem fog visszatérni az országba, hanem az, hogy alapjaiban támadta meg a közösügyes rendszer egyik külpolitikai támpillérét, az oroszellenes magyar külpolitikai doktrínát. A váci választókhoz írt híres dokumentum az alábbiak szerint fogalmaz: „Én úgy látom, hogy azokra, amik Magyarországon történtek, két dolog igen nagy befolyással volt. Egyik: az orosztóli félelem, mely mesterségesen terjesztetett, s ügyesen felhasználtatott. […] Hallottuk nyíltan felállítani a doktrínát, hogy azért szükséges a közösügyi jogfeláldozások árán is kiegyezni a bécsi hatalommal, mert csak az osztrák birodalommali szorosabb egyesülés biztosíthatja

---

hadügyminisztériumi jelentésekre, amelyek egy a „legújabb időben felfedezett felségárulási merényletről szólnak”.

hazánkat az orosz ellen. És a nemzet megijedt és sietett az osztrák sas szárnyai alá bújni. Ne higgyen a nemzet az ámításnak. A félelem mindig rossz tanácsadó. Ez esetben pedig már éppen dőreséggel határos. Mert tény az: hogy az osztrák birodalommali összeolvadás nemcsak hogy nem biztosítja hazánkat az orosz ellen, hanem éppen ez az összeolvadás vagy reálunió, vagy szorosabb egyesülés, vagy akárminek nevezzük, éppen ez az: ami az orosz inváziót nyakunkra hozza. Úgy van vele a nemzet, mint ama kis madár, mely a krokodiltóli félelmében a krokodilnak szájába repül. Ez a szorosabb egyesülés az osztrákokkal nemcsak nem villámhárító, de sőt villámvonó. S azonkívül nemcsak hogy nem tesz minket erősebbekké a védelemre, de sőt gyöngékké s tehetetlenekké tesz, mert maga által provokált kültámadás veszélyét a belső szétbomlás kilátásával komplikálja." (Cieger 2004, 215-216.)

Ha Kossuth felfogását ezernyi más Deák-párti véleménnyel szembesítenénk tökéletes kontrasztot látnánk. Egy közülük Maszák Hugó, aki külpolitikai credóját nagyon sarkosan fogalmazta meg a Pesti Naplóban: „Véleményünk az, hogy nem érdemli meg a magyar politikus nevet az, aki Magyarország főveszélyének nem az oroszt tartja, – a ki nem az oroszok természetes ellenségeiben látja Magyarország természetes szövetségeseit, legyenek azok németek, francziák vagy angolok."[42] Majd ugyanő pár hónappal később: „Nekünk az kell, hogy a külügyek és hadügy csupán a nemzet érdekében tehát befolyásával vezettessenek."[43] A két idézet közötti összefüggés lényege az, hogy szükséges az Oroszországgal szembeni preventív háború, az idézetek akár Andrássy szájából is elhangozhattak volna az 1872. február 17-i titkos katonai konferencián. A magyar politikai paletta másik oldalán nem volt ennyire egyértelmű a helyzet: a kormánypárttól eltérő nézetek jellemezték a balközép habitusát.

1867. október 9-én, Jókai Mór lapjában, amely *A Hon* címet viselte, hosszú cikksorozat jelent meg a pánszlávizmusról Chernel Lajos tollából. A sorozat címe: „A panslavismus és a magyar nemzet", s az alábbi bekezdéssel kezdődik: „Európa belviszonya is nagy változatoknak [Értsd: változásoknak – Kiemelés tőlem: K. Á.] néz elébe, miről hogy azonnal meggyőződjünk, elég egy pillantást vetnünk földrészünk ethnographiai és geographiai térképére. Ha összehasonlítjuk a dynastiai és történelmi jogok érdekeit az egyes nemzetek törekvéseinek czéljaival: látni fogjuk az egymásba ütköző nagy horderejü ellentéteket, melyek ott, hol mi lakunk, keleten tünnek fel leginkább."[44] Chernel III. Napóleon francia császárt szavait idézi, amit Schindler osztrák birodalmi tanácsosnak mondott: ha Ausztria nem kezeli elég ügyesen a szláv kérdést, akkor az nagy veszélyekkel járhat a birodalomra nézve.

A Hon hosszú utat tett meg az 1860-as évek elejétől az 1867-es kiegyezés részleges elfogadásáig. Különösen Jókai írásainak hangvétele volt kezdetben meglehetősen radikális, nem fogadta el a közös ügyeket, többször vitatkozott Kemény Zsigmonddal a *Pesti Napló* hasábjain, épp az ellenkezőjét állítva annak, amit Kemény állított: Ausztria nélkül a magyarság nem marad meg nemzetnek.[45] Később Jókai revideálta nézeteit, közeledett a Deák-párthoz, s amikor 1867. február 17-én az uralkodó Andrássy Gyulát magyar miniszterelnökké nevezte ki, a *Hon* már „a magyar politikai erők egyesítésére" szólított fel, hangsúlyova, hogy ami az „egyik félre nézve diadal, a másik félre nézve nem bukás és nem vereség, mert az országgyűlési pártok egyik felének erélye és a másiknak bizalma kölcsönösen támogatták egymást […]"[46] A nézetek közeledtek, de nem azonosultak. A Hon több ponton rendszerint a

[42] *Pesti Napló,* 1866. október 28. In: A magyar sajtó története. II./1. Szerk.: Kosáry Domonkos és Németh G. Béla. 7. A kiegyezés felé (Buzinkay Géza)
[43] *Pesti Napló,* 1866. október 28. In: A magyar sajtó története. II./1. Szerk.: Kosáry Domonkos és Németh G. Béla. 7. A kiegyezés felé (Buzinkay Géza)
[44] *A Hon,* 1867. október 9.
[45] A magyar sajtó története. II./1. … 650.
[46] *A Hon,* 1867. február 19. In: A magyar sajtó története. II./1. … 650.

balközép, tehát a Tisza Kálmán-vonalat képviselte, nemcsak a nagyobb önállóságot hirdető „bihari pontokat" értve ezalatt, hanem a külpolitika egyes kérdéseit is.

Sőt magát a külpolitikát, mint állami funkciót is a közösügyes rendszeren kívüli önálló magyar tényezőnek szerette volna látni. Magyarországnak nincs külügyminisztériuma („magyar ministerium dipomatiai osztálya"), vannak bizonyos magyar főhivatalok, amelyek nemzetközi téren időnként protokollfeladatokat látnak el, címeket osztogatnak, embereket tisztségekbe neveznek ki, de „[…] saját czimét, mely diplomatiai teendőire megemlékeztette volna, elfelejtette. A külföldi diplomatia még mindig csak osztrák császárt ismer. Nincs más követség sem más consulatus mint osztrák; Magyarországnak s a magyar királynak nincs a diplomatiában más neve s czime, mint Osztrákország, s osztrák császár."[47] Igaz, hogy pár hónappal később a külképviseletek névtábláit a szentesített kiegyezési törvények értelmében mindenütt a világon leszedték, és helyettük kiírták a „k. und k.", ez azonban Jókai és *A Hon* szempontjából még mindig csak Osztrákország maradt.

A kritika a Deák-párt irányában több témában, a valóban lényeges kérdések megítélésben éppígy megmaradt. A fenti idézett szakasz Chernel Lajostól is egy ilyen kritikai hangvételű elemzés volt, amely ha egyet is értett Andrássyval az orosz veszélyt illetően *alapjaiban* – eltérően Kossuthtól, aki abban fölösleges zavarkeltést és politikai praktikát látott – a megoldás módját illetően sajátos, szelídebb nézeteket vallott. Chernel a balpártiakhoz hasonlóan az orosz veszélyt szintén csak felfújt ballonnak tartotta, s nem tartotta valószínűnek, hogy a szlávok, bár hetven-nyolcvanmilliónyian vannak, szükségszerűen felfalhatják a Kárpát-medencében élő hét-nyolcmilliónyi magyart. „Az erőszak ugyan nagy sebeket ejtett egyes nemzetek életén, de halálosat, vagy olyant, melyet az idő begyógyítani nem tudna – alig képes […]. Sulyos, nagyon sulyos sebet, csapást mérhetnek reánk az orosz zászló alá gyült szlávok, de talán nagyobbat még sem, mint amilyent szenvedett nemzetünk a mult majd szakadatlanul tartó harcaiban. Igen, eshetünk mi orosz rabiga alá, de majd akkor, de majd akkor, ha a most orosz elvekért exaltált szláv népek abba a kenyérbe lesznek kénytelenek harapni, melyen most a szegény lengyel nemzet tengődik; velünk karöltve fogják lerázni azt a rabigát, melyet, mint tüntetéseikből itélni lehet, vállaikra tenni szeretnének."[48]

Ugyanezen a héten a kötcsei evangélikus egyház perselyébe húsz krajcár büntetést volt kénytelen fizetni Buchenauer Konrád házas zsellér, aki a vasárnapi istentisztelet után az utcán összeveszett Benics Ferenccel, s azt személyében súlyosan megsértette.[49] A Karádról Kötcsére átszármazott Benics horvát eredetű családból származott, kiszolgált katona volt, megsebesült Königgrätznél, s italos állapotban, nyilván az átélt viszontagságok hatására, szidta a svábokat [Akiket nyilván a burkussal azonosított – Kiemelés tőlem: K. Á.], akiket majd az oroszok fognak megbüntetni, ha jönnek, mert „[…] miattuk mén nekünk szegín tótoknak[50] a'sorunk rossz módra, ük fognak bennőtöket elergyányi [Értsd: ellátni a bajotokat.]." Buchenauer erre válaszul hivatkozott Mitzky Lajos, ugyancsak kiszolgált katona, 48-as honvéd, a kötcsei zsidó egyházközség egyik tagjára, aki annak idején „Lugosról jött haza", s egészen mást mesélt az oroszokról. Hogy mit, nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy mivel sértegette egyik a másikat, de mivel az eset istentiszteletről jövet történt, a büntetést Buchenauer Konrádnak meg kellett fizetnie. Mitzky, aki Görgei lugosi táborát is megjárta, s ott volt a világosi fegyverletételnél, nyilvánvalóan rendelkezhetett némi információval a bevett orosz eljárásról a foglyokkal kapcsolatban, ebből a szempontból tehát a két koncepció, Mitzkyé és Chernelé, pontosan fedi egymást.

---

[47] *A Hon*, 1867. október 6.
[48] *A Hon*, 1867. október 9.
[49] Kötcsei Evangélikus Egyházközösség iratai. 1867. Vegyes iratok
[50] Somogy szláv lakosságát, tekintet nélkül azok konkrét nemzetiségi hovatartozására, a legtöbb helyen még ma is „tótoknak" hívják. Tefner Zoltán szóbeli közlése.

S hogy milyen lényeges dologban különbözik Andrássy tervezett eljárása és Chernel „balközepes" koncepciója, az lehet, hogy szintén kiderülne a kötcsei egyházközösség irataiból, ha ott feljegyezték volna Buchenauer Konrád szavait, amit Benics Ferencnek mondott. Itt is és ott is a „kultúrfölény" hangsúlyozásáról volt illetve lehetett szó. Chernelnél az alábbiak szerint: „A szláv népek pedig mi reánk együttesen fölényt nem gyakorolhatnak, mert működésük sokrétűsége a kifeléhatást (sic!) megsemmisiti. […] Mert a szellemi fensőbbség befolyása majd észrevétlenül lopódzván áldozatának idegzetébe, lassan bár, de biztosan gyilkolja meg a nemzeti lét [Értsd: a szláv nemzeti lét – Kiemelés tőlem: K. Á.] minden emlékeit. Egyszerűen szólva: kultúrával kell őket legyőzni, nem fegyverrel, ahogy Andrássy akarja. Chernel summázata elég radikálisan hangzik, de a cikkből egyértelműen kiolvasható: ha olyan kultúrájuk lenne, mint a németeknek, valóban nagy veszélyben volnánk.

Lényeges elem volt a balközép gondolkodásában éppúgy, mint a kormánypártében, hogy minden olyan nép helyzetét és jövőjét sötéten látta, amely lepaktált az oroszokkal. Elsőként természetesen a kiegyezéssel vérig sértett csehekét, akiknek rajongó pánszlávista oroszbarátságábn sandaságot, hátsó gondolatokat sejtett: „A csehek, akik most annyira forgatják a muszka grammatikát, alattomban egészen más ideákkal foglalkoznak." A Vencel-korona integritása számukra a fő mozgató rugó, ami nem is lenne baj, ha ez a törekvésük nem lenne nyílt támadás a Szent Istváni Magyarország területi integritása ellen. „Ez igen szép, de a magyarországi tótok felé vetett kaczér pillantásaik még más vágyakat is árulnak el."[51]

A kultúrfölény gondolatát a cseh–pánszlávizmus viszonyában is érvényesnek találta a balközép ideológia. A csehek ott tévednek nagyot – állította Chernel –, hogy nem veszik észre, egy olyan szekérre szállnak fel, amely rossz útra viszi őket, mert a művelt nyugat helyett a barbár Oroszországot választják. S a Nyugat egyébként sem hagyná Magyarországot, ha annak Ausztria nélkül, egyedül kellene megállni a lábán sz oroszok ellen. Mert „[…] először Nyugot Európának kellene megszünnie franciának, angolnak, olasznak és németnek lenni. […] Az orosszá lett Magyarország mily nagy csapás reá nézve. […] az orosztól való elnyeletés félelmének hirdetése Magyarországon legalább is korán elsütött pisztoly."[52]

A Hon – Andrássyval egyetértőleg – Oroszország megtámadásával kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy tényleg támadni kell, mert az ellenségeskedés tényleg „elkerülhetetlen és evidens dolog". Magyarország támadja meg Oroszországot, de nem Galíciában, hanem itthon, mégpedig a kultúrával. S ezen a ponton lép be érvelésébe a korabeli Európa fő kérdése, a keleti kérdés, a Balkán önrendelkezése, vagy török általi rabszolgaságban tartása. „Oroszországnak nem egy darab föld kell – folytatta a gondolatmenetet Chernel cikksorozatának harmadik folytatásában –, hanem az út keletre. […] Az utat keletre Oroszország számára csak a keleti néptörzsek gyülölete egymás iránt, s az abból eredő rokonszenv Oroszország iránt, nyithatja meg és biztosithatja. […] Azért a ki e gyülöletet complanálni tudja, ki e rokonszenvet más felé elvezeti, ki azt magának elhóditja, ki azt becsülettel meg tudja tartani, az az orosznak legügyesebb és legfortélyosabb megtámadója."[53] Ennek a célnak az elérésére jó lenne, ha lenne önálló külpolitikánk, de hát ilyen nincs, ezért aztán nem marad más hátra, minthogy […] parlamentáris kormányzás mellett saját kormányunk által oda irányozhatjuk az osztrák (sic!) kormányt, hogy a többi európai hatalmak közt első sorban igyekezzék bölcs politikával a török kormányt a hatósága alatti népek ohajtásainak kielégitésére birni. Ez ugyan hosszu combinatio, de ha a vis motrix legvégső pontján soha nem szünetel, az első láncszemnek is előre kell haladni." Tehát Habermas gondolatát alkalmazva erre a konkrét helyzetre: a nyilvánosságnak igenis van

[51] *A Hon*, 1867. október 11.
[52] *A Hon*, 1867. október 15.
[53] *A Hon*, 1867. október 15.

lehetősége arra, hogy magának a helyi társadalomnak az érdekeit az állam vegye számításba, mint uralmi szervezet „ne álljon magában", hanem integrálja azokat.

Van azonban egy elengedhetetlen feltétele ennek. Ha a Balkánon kedvező helyzetet, tehát *kultúrát* akarunk teremteni a szlávoknak, bolgároknak, szerbeknek, macedónoknak, akkor a saját szlávjainkkal is ugyanezt kell tennünk. Ki kell velük egyezni, „[…] megmenteni őket azon kétségbeeséstől, mely őket az orosz oltalomba, a fegyveres felkelésre fogná hajtani. Egy ilyen okos kiegyezés Magyarországot, mint békés szabaditót fogja előttük feltüntetni, s a békés szabaditót mindenki örömestebb fogadja, mint a harczos szabaditót, mert arra gondol, hogy hát ettől ki szabadit meg eztán?"[54] Az 1867 végén kialakult politikai helyzet természetesen még nem volt teljesen tisztázott és a többség által elfogadott, nem lehetett tudni, amit ma már tudunk, hogy az elkövetkezendő évek külpolitikája valóban a közös külpolitika jegyeit is magán viselte, a rajta maradt abszolutista vonások ellenére is. A cikkíró azt sem tudhatta pontosan, hogy tanácsaival nyitott kapukat dönget, hiszen a hetvenes évek közös külpolitikája éppen ezeket az elveket valósította meg azáltal, hogy ameddig lehetett, a Tisza Kálmán vezette magyar kormány és az Andrássy Gyula által vezetett közös külügyminisztérium megpróbált tekintettel lenni Oroszország balkáni érdekeire, s mindent megtett, hogy a török kormányt józan belátásra bírja. A császári és királyi külpolitikának Andrássy távozása után is megmaradt ez a törekvése, s gyakorlatilag csak az első világháború előtti válságok vetettek neki véget.

3.3. A lengyel kérdés

A német és az orosz kérdés, valamint az utóbbival szoros összefüggésben álló Balkán-probléma mellett 1866-67-ben sokkal kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk a lengyel problémának. A különféle megnyilvánulásokban a két kérdéses esztendőben lényegesen kisebb szerepet kapott Lengyelország, a független lengyel állam visszaállításának elhelyezése az európai politika törekvései között. Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy a magyar társadalom minden szegmensében a szimpátia és az alkotó hozzájárulás szándéka nyilvánul meg, függetlenül attól, hogy a társadalom alsó, vagy felső rétegeiből vesszük adatainkat. A hangsúlyeltolódások mindössze az oroszellenes politika eltérő megítéléséből adódtak.

A Deák-párt, maga Deák, elsősorban Andrássy, mint magyar miniszterelnök, a lengyel kérdést az Oroszország ellen tervezett preventív háború egyik legfontosabb komponenseként kezelte abban a külpolitikai környezetben, amelybe a dualista monarchia a kiegyezés folytán került. Andrássy magyar miniszterelnökként hivatalból rendszeres résztvevője volt a Bécsben tartott közös minisztertanácsoknak, ahol következetesen szorgalmazta az Oroszország ellen megindítandó háborút. A közös külügyminiszter, Conrad Ferdinand Beust ugyanakkor nem mindenben osztotta a magyarok oroszellenes háborús eufóriáját. Felfogásában 1867 után egy új elem jelent meg: Németország ellensúlyozására egy esetleges oroszbarát politika kiszélesítése (Tefner 2004, 37–38.) – ebben a koncepcióban nem kapott helyet a lengyelek diplomáciai favorizálása. Legalább is nem akkorát, mint ahogy azt a magyar társadalom majd minden rétege elképzelte volna. Andrássy, s az egész Andrássy család, három generációra visszatekintve elkötelezett lengyelbarátságot ápolt. Különösen a vérbe fojtott 1831-es felkelést követően erősödött fel a családban a lengyelek felkarolásának törekvése. Édesapja, Andrássy Károly kastélyaiban egymásnak adták a kilincset különféle rendű és rangú lengyelek, de nem volt ez másként a Telekiek, a Bethlenek, az Esterházyak, a Szirákyak

[54] *A Hon,* 1867. október 15.

udvarházaiban sem. A lengyelek támogatása történelmi gyökerekből táplálkozott, s a reformkorban nemzeti üggyé vált. (Tefner, 1997)

1867-ben, annak ellenére, hogy Beustnak más tervei voltak a lengyelekkel, s főleg lengyelek lakta Galíciával, változatlanul támogatta az egész társadalom azt, hogy vagy visszaállítsák a történelmi Lengyelországot, vagy hogy az oroszok és a poroszok által megszállt részeken emberségesen bánjanak velük. A kormánypárt köreiben a poroszok és az oroszok ingerlésének gazdag eszköztára állt össze. Az ingerlésnek csupán egy feltétele volt az adott katonai erőviszonyok között. A támadó félnek mindenképpen Oroszországnak kellett lennie, egy támadó preventív háborúra a monarchia nem vállalkozhatott. A sok átgondolt és átgondolatlan terv közül csak egyet kívánunk kiemelni, Kállay Béni, a monarchia későbbi közös külügyminiszterének, Andrássy személyes jó barátjának tervét a boszniai és a lengyel kérdés összekapcsolásáról.[55] A történet valamikor 1867-ben kezdődött, de 1868 áprilisában teljesedett ki, amikor a monarchia belgrádi külképviseletének élére új főkonzult neveztek ki. Kállay Béni,[56] aki kinevezésének évében alig volt 29 éves, fiatal kora ellenére igencsak sokat tudott a Balkánról.

Kállay Béninek nem voltak különösebben szoros kapcsolatai a lengyelekkel, vagy legalábbis nem szorosabbak, mint az akkori idők nemesi liberálisai közül bárkinek. Naplót vezetett. Akkor még maga sem gondolta, hogy naplóbejegyzései révén mennyire fontos információkat fog közvetíteni a birodalom lengyelpolitikájának történeti feldolgozásához. Alapelgondolása azonos volt Beust elgondolásával:: a monarchia nem tud olyan háborúban részt venni, amelyben német harcol német ellen francia szövetségben, ezért a háborút más területre kell átvinni, amelyen a német problémának nincs jelentősége. A megvalósítás és főleg az eredmény azonban más-más volt Beust és Kállay terveiben. Kállay és Andrássy magyar szempontokat próbált érvényesíteni, ezek azonosak voltak a „trialista" vagy inkább „67-es magyar alapon kibővített dualista" elképzeléssel, a „lengyel–magyar szubdualizmussal". Lengyelországot Horvátországhoz hasonlóan a monarchiához kell csatolni. „A terv lényegét abban látjuk, hogy a történelmi analógiák alapján az egyesített Lengyelország kerüljön a Szent István-i Magyarországhoz, s ezzel a birodalom súlypontja tolódjon el kelet felé, miáltal a megnövekedett gazdasági és katonai erőforrásbeli koncentráció még inkább növeli az oroszellenes háború – ezúttal már *csak* védelmi háború – esélyeit." – olvassuk a korral foglalkozó monográfiában (Tefner 2007, 199.) A lényeges pontot Kállayval Andrássy abban jelölte meg, hogy hivatalosan be kell jelenteni: a monarchia a szerbeknek adja Bosznia-Hercegovinát, az oroszok tiltakoznak, háborút indítanak a monarchia ellen, ebbe a háborúba bekapcsolják a lengyeleket, akik hősiesen harcolva hozzájárulnak Oroszország legyőzéséhez. Jutalmuk a független és egységes történelmi Lengyelország. (Tefner, 2007, 200–201.)

De mi volt a kormányon kívüli középnemesi és rétegspecifikusan heterogén balközép álláspontja ugyanebben a témában? Lényegében ugyanaz. Azzal a különbséggel, hogy Oroszország ellen nem kell háborút indítani, elég háború a kultúra fejlesztése. Az orosz elnyomás alatt álló királyságbeli lengyel társadalom az 1863-as felkelés óta az úgynevezett

[55] MOL. P. 344. Kállay Béni-hagyaték. 31. kötet Belgrádi napló, 1868

[56] Kállay Béni (1839–1903): belgrádi főkonzuli időszaka után a Sennyei-pártban konzervatív szellemben politizált, s a *Kelet Népe* főszerkesztője volt. Az 1878-as válságidőszakban visszatért a külügyi pályára, miután kinevezték Ausztria–Magyarország képviselőjének a Kelet-Rumélia Bizottságba. 1879-ben Andrássy javaslatára a Ballhausplatz első osztályfőnöke lett, s Haymerle halálától Kálnoky hivatalba lépéséig ő vezette a külügyminisztériumot. 1882-től közös pénzügyminiszter, hivatali tevékenységéhez fűződik az annektált Bosznia-Hercegovina közigazgatásának megszervezése. Kállay diplomáciai működéséről: Ress Imre (1993): Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1875. Kandidátusi értekezés. Budapest. (Tefner, 2007, 194–195.)

„organikus munka” állapotában volt, nem politizált, nem akart újabb véres felkelést, a gazdasági gyarapodással törődött, várva azt az időt, amikor a lengyel nemzet eljut a spontán nemzeti újraegyesülés állapotába. A magyar parasztság minden rétegéből, mind a telkes gazda múlttal rendelkező gazdagabbak, mind a zsellérek oldaláról ugyanaz a visszajelzés érkezett, támogatni szükséges a lengyelek nemzeti törekvéseit, nem kell szeretni az oroszt, de a háború Oroszország ellen meggondolandó. Márton József a Somogy megyei Buzsákról származó katona, aki eltűnt a königgrätzi csatában, leveleiben az utódokra azt a figyelmeztetést hagyta, hogy Lengyelországért érdemes harcolni, mert úgy hírlik, hogy a következő háború a lengyelek megsegítésére fog kitörni az oroszok ellen, de meggondolandó, hogy Magyarországnak ezt a háborút vállalni szabad-e. Márton József a fronton galíciai lengyel és ukrán közkatonákkal szolgált együtt, akikkel közölte, hogy „úgy lészen ez, mint vala negyvennócban, elfogyunk, mert a’ muszka sokasága a’ mi fejünk fölött ér, kevesnek lennénk mi ő ellenükben.”[57]

A magyarországi zsidóság konzervatív szárnyának lapjából, a *Magyar Zsidó* lapjai is ezt az üzenetet közvetítik, az orosz erős, az orosz uralom végtelen, bele kell törődni a megváltoztathatatlanba, a lengyelországi zsidóságnak sem szabad maradni az orosz rabiga alatt, mert a lázadás értelmetlen. Vissza kell térni a gyökerekhez. A minden bizonnyal szefárd zsidó eredetű szerző, Josephus álnév alatt, az újság „Délmagyaroszági levelek” rovatában az alábbi, kivándorlásra buzdító üzenetet intézte szenvedő hitsorsosai felé: „Ismét a szép Hispániába visz szellemem! Látom fölötte a piros zászlót lengeni, melyet talán őseim vére pirossá tett és látom arany betükkel bele himezve a világidvezitő szót: szabadság! A hol elvérzének az apák, oda borongjon szent érzülettel a késő unoka, hogy sirjok fölé egy isten templomot épitsen, mely homlokán viselje a zsidó jelleget […] Ti szegény, éhségemésztette testvérek, kiket a végzet az északi zsarnok országába dobott – ti sápadt, fekete föstök által bevont arczok, kiknek okos szeme imádkozva néz az ég felé, – hogy hagyjátok el az orosz jégmezőket, menjetek Hispániába! – Ott egy szebb ég fog reátok mosolyogni […]. Ott nem fog titeket orosz pháraói parancs érni, hogy a folyó vizébe fullasszanak; ott nem fog többé egy pór lakosság kövekkel hozzátok küldeni üdvezleteit […], óh, menjetek Hispániába!”[58]

3.4. Franciaország, a római kérdés

Az általunk vizsgált időszak a francia külpolitika sötét időszaka, amikor az évszázados külpolitikai rémálmok valósággá váltak. Katasztrófa fenyegetett, ami az 1870-es háborúban be is következett. A katasztrófa előidézője – akit nem ment fel a tény, hogy nem akarattal idézte mindezt elő – III. Napóleon. A francia külpolitikát Richelieu óta ugyanazok az elvek mozgatták. Közép-Európát meg kellett osztani, hogy az egységes közép-európai német állam ne jöhessen létre, mivel ez a helyzet az európai francia hegemónia végét jelentette volna, ráadásul katonai szempontból súlyos fenyegetéssel járhatott volna az ország keleti határánál, a Rajnánál. Ez a jól követhető politikai stratégia III. Napóleonnal véget ér. Ennek több összetevője volt, de alapvetően minden visszavezethető az uralkodó ellentmondásos viszonyára saját pozíciójához, és ahhoz a gyakran változó elképzeléséhez, hogy Franciaország első embereként mi a feladata Európában.

Ifjúkorában az olasz egyesítésért harcol, köztársaság és függetlenségpárti, a Francia Köztársaság választott elnöke, majd államcsínnyel császárrá koronáztatta magát. Innentől

[57] Veszickyné Hadohász Katalin hagyatékából származó levél. [A feljegyzést Tefner Zoltán bocsátotta rendelkezésemre.]
[58] *Magyar Zsidó,* 1870. július 20.

kezdve személyiségzavar állapotába került, identitásában zavarok keletkeztek, s ez a zavarodottság az 1863-as lengyel felkelés cserbenhagyása után egyre erősödött. Egyrészt befelé, a francia társadalom felé kellett elfogadtatnia az új helyzetet, amit csak úgy tudott elérni, hogy a népszerűségét folyamatosan próbálta megtartani, ami sikerült is neki, de mint minden fajsúlytalan politika, ez az önkép-építés és -„karbantartás" vissza is ütött, hiszen rabjává is lett saját népszerűségének. Ausztria Franciaországi nagykövete, von Hübner báró, fogalmazott így vele kapcsolatban: „Nem riadna vissza semmiféle eszköztől, semmiféle kombinációtól sem, mely népszerűvé tenné otthon." (Kissinger 2002, 98.) Az idézet másik fele pedig témánk szempontjából fontos: „ Az ő szemében a külpolitika csak az egyik eszköze annak, hogy uralmát megszilárdítsa Franciaországban, hogy legitimizálja trónját, hogy dinasztiát alapítson…" (Kissinger 2002, 98.)

Magyarországon is jól érzékelte a társadalom minden rétege, hogy bizonytalan személyiségű potenciális szövetségessel áll szemben, akinek a külpolitika saját politikai hatalom, ezen keresztül pedig a népszerűség fenntartásának eszközéül szolgált. Mindenki látta, hogy szilárd elvek nem irányítják, mindenki emlékezett rá, hogy az ötvenes években még rendelkezett ilyenekkel, s azt is érzékelték, hogy adott helyzetében évről-évre jobban szüksége van a nagy színpadias gesztusokra, és az sem volt senki számára ismeretlen, hogy maga a 19. század közepe is bővelkedik ilyen gesztusokban, függetlenül attól, hogy Európa melyik égtájáról van szó. Gondoljunk csak az 1863-as lengyel felkelés mellett való kiállására, melyet természetesen aktív segítségnyújtás nem követett, vagy az olasz egység során az Ausztria ellen kötött szövetségre, melyet ugyan háború is követett, de a solferinói csatatér meglátogatása után a mészárlás mértéke láttán megdöbbent „jóságos" uralkodó meglehetősen kurtán-furcsán, szövetségese megvárása nélkül békét kötött Ausztriával. Ebben a gyorsaságban nyilván annak a feltámadó nagynémet nacionalizmusnak is lehetett némi szerepe, ami a francia térnyerés láttán porosz beavatkozást sürgetett Ausztria oldalán. Sokan úgy látták Magyarországon, mind az alsóbb rétegek, mind a liberális középnemesi réteg, hogy Napóleon igazából sosem döntötte el, hogy a fiatalkori republikánus, nacionalista, a nemzetállamok létrejöttét, függetlenségét támogató politikáját folytassa, vagy a legitimista utat járja, melynek során az 1815-ös Szent Szövetségben meghatározott európai status quo fenntartása lett volna az a premissza, amihez külpolitikáját igazítja.

Külpolitikáját az alkalom szülte, és e két pólus között hányódott. Erre a kétpólusúságra mutat remek példát *A Nép Zászlója* című szélsőbaloldali irányultságú lap, Madarász József főszerkesztésében. A császár a francia parlament több száz képviselőjének engedélyezi, – elemzi a lap – hogy a bontakozó ír nemzeti szabadságmozgalomban résztvevők manchesteri felakasztása miatt tiltakozó, nyílt levelet jelentessenek meg, melyben kemény hangon elítélik az ír szabadságharcosok halálát, Angliát pedig zsarnoknak nevezik.[59] Ugyanakkor a következő cikk már arról tudósít minket, hogy az elzárkózáspárti daimjók leverésére a császár intervenciós sereget tervez küldeni Japánba az angol-amerikai csapatok megsegítésére, holott ezek a japán földesurak voltaképpen nem akartak mást, mint a nyugati hatalmaktól való függést lazítani, vagyis ugyanolyan függetlenségi harcot folytattak, mint az írek.[60]

Egy alkalommal így nyilatkozott: „Ausztria olyan kormányzat, amellyel szemben mindig is, és most is, a legnagyobb utálatot táplálom." (Kissinger 2002, 101.) III. Napóleon legfőbb törekvése a Metternich által kialakított franciaellenes szövetség lerombolása volt, mintegy

[59] *A Nép Zászlója*, 1868. január 31. „Ezen három polgár azért bűnhődött, mit egy kormány sem bocsát meg: a zsarnoksága elleni felkelést, mely pedig egyike a legszentebb kötelességeknek […] Csatlakozunk testvéreink tiltakozásához és gyászához, kik Irland és Anglia demokratái […] visszautasítjuk a hasztalansága által még gyűlöletesebbé vált barbárságot, ezen hármas kivégzést, mely a bosszú szellemét csak táplálja… […]"

[60] *A Nép Zászlója,* 1868. január 31.

családi örökségképpen. Törekvése érthető, hiszen a szövetség pontosan azért jött létre, hogy elszigetelje Franciaországot, nehogy a Napóleon korabeli események megismétlődhessenek. Azonban semmi sem mutatja jobban diplomáciai szűklátókörűségét, mint az, hogy nem ismerte fel a tényt, hogy a szövetség egyben biztonsági garancia is országa számára, hiszen a német fejedelemségek egyesítését meggátolja, megosztottságukat szavatolja, pontosan azért, hogy Ausztria megtarthassa súlyát Poroszországgal szemben a német kérdésben. Elszánt harcával, melyet a Szent Szövetség intézménye ellen hirdetett, elérte azt, amit szeretett volna, vagyis átrajzolta Európa térképét, és független nemzetállamok létrejötténél bábáskodott, a dolog szépséghibája, hogy tetteinek hosszú-, sőt, talán középtávú következményeit sem mérte fel.

A szövetség uralkodói közé az éket a krími háború során verte a francia uralkodó, amikor az orosz terjeszkedés és katonai hegemónia erősödése ellen szólította harcba az európai status quo őreit, Angliát és Ausztriát, bár ez utóbbi – mint ahogy bevezetőnkben említettük volt – csak passzívan asszisztált, lévén a cárnak lekötelezett az 1849-es események miatt. A cár véleménye szerint azonban nincs kicsi és nagy árulás, csak árulás van, így sikerül III. Napóleonnak két legyet ütnie egy csapásra, mivel mind az angolokat, mind az osztrák udvart sikerül szembefordítania – ez utóbbit tartósan – a cárral, és az európai hatalmi politika és egyensúly legfontosabb hátráltatója szerepébe kényszeríteni.

1866-ban és 1867-ben a francia császár az olasz kérdés megoldásával, a pápa itáliai világi hatalmának megvédésével volt elfoglalva. 1867. szeptember 23-án elfogatta Garibaldit és Caprera szigetére internálta (Kis 1975, 100.) Garibaldinak sikerült megszöknie, Toscánában megszervezte a forradalmi radikálisok katonai egységeit, megindult Róma elfoglalására a pápa és III. Napóleon francia seregei ellen. III. Napóleon csapatai legyőzték a rosszul felszerelt felkelőket és Garibaldit III. Napóleon parancsára ismét Caprera szigetére száműzték. A francia politikát tehát úgy kellett a magyar társadalomnak végignéznie, mint az ultramontán restauráció legfőbb szervező erejét, Napóleont pedig úgy látta, mint ennek a politikának az irányítóját. A vélemények és az persze ebben a kérdésben megoszlottak.

Az egyes rétegek érdekei itt sem artikulálódtak egyértelműen, ugyanúgy, ahogy a magyar szempontból lényegesen fontosabb német és az orosz viszony megítélésénél sem. A kérdés megközelítése itt is közjogi alapról történt, annak függvényében, hogy mi volt az alapállás a kiegyezés elfogadásával, vagy el nem fogadásával kapcsolatban. *A Hon* Chateaubriandra hivatkozott, a francia költő és filozófus harmincöt évvel korábban leírt soaraira: „Napjainkban, midőn a népek visszaveszik jogaikat, a pápaság, igen természetesen, le fog mondani világi hatalmáról, s nem folytatja a gyámkodást nagygyá lett növendéke felett, ki már tul van kiskoruságán. Letevén politikai hatóságát, melylyel jogosan ruházták fel az elnyomatás és miveletlenség idejében, a papság visszamegy eredeti egyházi oldalra […] kezdődik a philosophia korszaka." Természetesen mindezeket a fejtegetéseket Csernátony Lajos, aki a cikket írta, nem úgy próbálta meg adaptálni az aktuális külpolitikára, mint ami már nagyon közeli bekövetkező esemény. Az alapállás azonban teljesen egyértelmű, szóról szóra ugyanaz, mint ahogy a francia politikáról a többi orgánum is írt, *A Nép Zászlója*, *A Pesti Napló,* vagy a Böszörményi László által szerkesztett ugyancsak radikálisan szélsőbalos *Magyar Ujság.* Az, aki a pápát támogatja Garibaldi ellenében, az nem lehet más, mint kerékkötő, a társadalmi haladás elgáncsolója. „Olasz egység nagy munkáját nem fogják befejezetlenül hagyni csak azért, hogy Rómában cardinálisok adják a tonust. Itáliát maga a józan conservativizmus sem szeretné ismét szétdarabolni, mert jól tudja, hogy a darabok ujból csak Európa békéjét tennék lehetetlenné egyesülési törekvéseik által."[61] III. Napóleon tehát kerékkötő, egész Európa ellene van ebben a kérdésben.

[61] *A Hon,* 1867. október 3.

S mi volt a helyzet a „józan konzervatívokkal”? Ha belepillantunk az egyik vezető magyar ultramontán lap, a *Független Lapok* kommentárjaiba, azért veszünk észre némi hangsúlyeltolódást. S itt már bizonyos rétegspecifikus ismérvek is előbukkannak, a különbségek által generált felfogás és szándék: nem örülünk annak, hogy Garibaldi esetleg elfoglalja Rómát, nem örülünk annak, hogy a pápa esetleg a Vatikán foglya lesz. Az ultramontán, vagy korabeli jelzővel a „hegymögi” irányzat[62] lapja nyíltan nem szállhatott szembe a Csernátonyéhoz hasonló nagyon kritikus véleményekkel, nem kelthette azt a látszatot, mintha a társadalmi haladás kerékkötője lenne. Valójában azonban a sorok között olvasva nem nehéz meglátni az aggodalmat, hogy a pápai hatalom korlátozása kihat az egyház befolyásának érvényesítésére is, bárhol, bármelyik társadalomban érvényesüljön is ez a befolyás. Akár Magyarországon is, ahol annak a hatalmi koncentrációnak, amit a pápai állam és annak világi hatalma jelent, szimbóluma Esztergom, a bíboros hercegprímás személye, s mindazok az erőforrások, amelyek a Esztergom rendelkezésére állnak, az elvilágiasodással megcsappannak. Más rétegérdek, más gondolatmenet: a klérus hatalma nagy, mert ez a hatalom Istentől van, megkérdőjelezni nem lehet. Fegyverekkel nem lehet megoldani a problémát, nem lehet Garibaldi módjára megostromolni Rómát, de az sem megoldás, hogy Franciaország fegyverekkel szerez érvényt a Vatikán világi jogainak. „Olasz és német kérdés nem oldatott meg, de megoldotta magát a kard élén.”[63] A klerikális-konzervativizmus a megoldást illetően szinte megtévesztően azonos nézeteket vallott a fentiekben ismertetett balközép és szélsőbalos nézetekkel: kard helyett a kultúra fegyverével lehet csak megoldani a politikai problémákat.

Az egyház a múltban százmilliókat költött nevelésre, azért, hogy az embereket tiszta erkölcsiségre nevelje, erősítse a rendet, a társadalmi kohéziót, elébe menjen a kaotikus állapotokból kinövő anómiás csődhelyzeteknek. Eredményes és hatékony külpolitika csak akkor lehetséges, ha belül, a társadalmi rétegek egymás közötti viszonyában, a különbségek hierarchiájában megteremtődik az egyensúly. „Mi a vajudások izgalmai közt, de csendben élünk, s benső tudalommal kell kell lépéseinket intéznünk. S míg külviszonyaink fejlődésében szerencsésen haladunk, nem szabad házunk benső családi kérdéseit felednünk, s odáznunk, mert mit használ külérintkezéseink minden szerencséje, ha benn a test sinlő és sorvatag.”[64] De a túlzott állami szerepvállalás, a nevelés ügyének elragadása az, ami a testet sinylővé és sorvataggá teszi, mert az állam nem a leggondosabb gazda, s ebben a műveletben az egyháznak vannak ezer éves tapasztalatai. „Türheti-e a statusérdek, türheti-e a nemzeti szabadság érdeke, hogy e hatalom a kormány kezében állandósittassék: Ha a magyar kultusminister valamennyi katholikus egyházra, tanintézetre közvetlen befolyással bir s oly roppant anyagi alapról rendelkezik, mi nővi itt ki magát szükségképp? És e kultusminister ma b. Eötvös, holnap – ki tudja ki?”[65] – tette fel a kérdést a pár napja megindult lap vezércikkírója.

A lap október 12-i számában közölt egy Pozsonyból küldött olvasói levelet, amelyben pontosan ez az állam és egyház szétválasztásából fakadó aggodalom nyilvánult meg. Egy válságos idő küszöbén – lezajlott egy véres háború, Rómáért fegyverekkel harcolnak, s a német–francia összecsapás is küszöbön áll – nagy baj az, ha pont az egyházra mérnek érzékeny csapást, eltüntetnek egy szellemi erőt, kiveszik a hatalmat a kezéből. A levelet azért

[62] Ultramontán: (szó szerint hegyentúli), az a katolikus álláspont, különösen Németországban, amely az Alpokon túl fekvő Rómát, tehát a pápaságot veszi irányadónak. A politikai magatartásban később gúnyosan általában a katolikus pártokat (mint például a német centrumpártot), valamint a pápaság híveit nevezték ultramontánoknak. In: www.netlexikon.hu/yrk/Erinv/174065

[63] *Független Lapok,* 1867. október 12.

[64] *Független Lapok,* 1867. október 10.

[65] *Független Lapok,* 1867. október 10.

választottuk ki a sok hasonló közül, mert nagyon sajátosnak tartjuk a gondolatmenetét: ugyanaz a felismerés született meg benne, ami a már idézett balközépi véleményekben is tükröződött, a műveltséget előbbre kell helyezni annál, ahol a politika áll. Ahogy a Balkán pacifikálásában a szellemi példaadásnak kell döntőnek lenni és nem a fegyvereknek, ugyanúgy szeretné a pozsonyi levélíró összebékíteni, „összepárosítani" saját ultramontán felfogását a liberalizmussal. Ugyanazzal a szellemi erőfeszítéssel állunk itt szemben, mint III. Napóleon esetében, akinek zavaros személyiségében együtt élt az erőszakos monarcha a fiatalkori lényéből visszamaradt filantróp, liberális gondolkodású szociálforradalmárral. (Más kérdés, hogy a pozsonyi levélírótól senki sem várta a nagy európai kérdések megoldását, Napóleontól viszont nagyon sokan.)

A pozsonyi levélíró ugyanarra a végkövetkeztetésre jutott, mint a *Független Lapok* első számának indító cikke: a törvények tiltanak, megengednek, szabályozzák a társadalom életét, de ha csupán a törvények tiltására és szabályozásra lennénk utalva, akkor a társadalom, a „benső család", nagyon nagy veszélybe kerülne, mert a törvény önmagában nem elég. Az emberekben ki kell alakítani a társadalmi együttélés mintáit, a normákat, az íratlan szabályokat, ez pedig a nevelés feladata. „Ma sem tiltja a positiv törvény, hogy a gyülésben félre ne csapjuk a pergő kalapot és szivarra ne gyujtsunk, vagy meztelenül jelenjünk meg – és teszi ezt valaki? Sok van, mit nem tilt a törvény, de tilt az erkölcsiség, tilt a míveltség, tilt az életszabály. […] E tétel könnyü félreértése azonban csak a társadalmi rendet fenyeget."[66]

Franciaország külpolitikai szerepét, az esetleges francia szövetséget a fentiek során, a német kérdés tárgyalásánál már érintettük. Andrássyról mindenki tudta, maguk a németek is, hogy franciaszimpatizáns. Deák nem szerette a franciákat, de elég elszigetelten állt ebben az ügyben a magyar liberálisok között. A konzervatív magyar nemesség szerette a franciákat, csak máshogy. Elismerte a francia monarchia történelmi teljesítményét, elvetette ugyanakkor a bonapartizmust, s rettegett a kommunizmus radikalizmust. Ha eltértek is a vélemények, ha sokan nem akarták azt, hogy a kalandornak tartott III. Napóleonhoz kössék a frissen megalkotott dualista állam szekerét, attól még a francia szövetség alternatíváit gyakran elemezte a sajtó, gyakran beszéltek róla az emberek. Magyarországon 1867-ben a monarchia dualista átalakításával a társadalmi rétegek és a politikai csoportosulások felfogásában – ha eltérő mértékben is – de felértékelődött a francia megoldás. A poroszellenes Franciaország természetes szövetségese az *akkor még* poroszellenes magyar liberálisoknak, annak a közösségnek, amely rétegszempontból az arisztokrácia egy részét, a középbirtokos nemességet, a zsidóság haladó rétegét, s az értelmiség bizonyos csoportjait foglalta magában. Poroszellenesség Bismarck junker-konzervativizmusa miatt, de mégis a kisnémet egység megvalósulása jelent meg nyilatkozataik és törekvéseik között, természetes módon, hiszen Ausztria végleges kiszorulása a német politikából egy esetleges porosz győzelemmel Franciaország fölött a megkezdett dualista út folytatását jelentette. A dualista rendszer támogatása saját életstratégiáikból, rétegszükségleteikből fakadt: politikai és gazdasági pályák megnyílása, kapcsolati tőke szerzésének megnövekedett jelentősége, pénz, üzlet, közös vámterület, mezőgazdasági export, a zsidók számára az emancipáció, az értelmiség számára a liberalizmus társadalmi reformjai által nyújtott alkotói szabadság, s összefoglalóan: az az *önmegvalósítási igény*, amely a politikai folyamatok befolyásolásának alakjában egyre erősödött bennük.

[66] *Független Lapok,* 1867. október 12.

ÖSSZEGZÉS

Az 1867-es kiegyezés nem az elvesztett porosz–osztrák háború következtében jött létre, de tagadhatatlan, hogy felgyorsította a folyamatot, amely lényegében 1865, Deák húsvéti

cikkének megjelenése óta már intenzív fázisában volt. A porosz győzelem 1866 nyarán jelentősen, kiegyezés, a dualista dunai monarchia létrejötte kis mértékben változtatta meg az európai államok külpolitikáját. Az európai egyensúlypolitika nem változott meg, nem lett belőle bipoláris, hierarchizált, vétó, vagy bármilyen más szisztéma. 1867 decembere után, amikor a legfontosabb kiegyezési törvények hatályba léptek mégis történt egy szemléleti fordulat, hiszen egy gyenge, ellentétektől és elkeseredett nemzetek ellenállásától gyengített Ausztria nem játszhatott volna komoly szerepet a külpolitikát meghatározó nagyhatalmak csoportjában. 1867 júniusa, a koronázás megtörténte azt jelezte a külföldnek, hogy ezúttal a Habsburgokkal már megint mint nagyhatalmi tényezővel kell szembenézniük.

A magyar társadalom különféle rétegei különbözően reagáltak arra a tényre, hogy Ausztria megint nagyhatalom, de egyúttal más volt ennek a reagálásnak a tartalma, mint akár egy évvel korábban is, a magyar társadalom minden rétege megérezte, hogy ennek a nagyhatalmi státusnak életben tartó elemévé éppen Magyarország vált, az a birodalomrész, amely korábban az ellenállás, a birodalmat szétfeszíteni akaró centrifugális erők hazája volt. A magyar társadalom minden részében nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a változásoknak, hiszen valamilyen formában mindegyik személyes sorsának megváltozását vélte bennük felfedezni. Mivel tudtuk, hogy a változások minden réteget érintettek, tanulmányunkban felvetettük a rétegspecifikusság fogalmát, amely közös terminus mind a szociológia, mind a történeti szociológia, mind a történettudomány, lényegében pedig minden társadalomtudomány számára.

Mivel kutatási elképzelésünk úgy alakult, hogy a Magyarországon kevésbé használatos „grounded theory", a megalapozott elmélet néhány módszerét hívjuk segítségül, úgy döntöttünk, hogy a kvantitatív társadalomtudományi kutatásoknál kötelező fázist, a hipotézisek felállításának szakaszát kihagyjuk műveletünkből. Nem tartottuk szükségesnek a hipotéziseket elsősorban azért, mert nem tudtuk pontosan, hogy a vizsgált kutatási nyersanyag mi lesz, hiszen a levéltárak és az Országos Széchényi Könyvtár olyan területeire és részlegeibe irányítottuk a vizsgálatot, amelyeknek a tartalma ismeretlen volt mind előttünk, mind a korábban írt szakmai dokumentumok szerint. Magának a megalapozott elméletnek egyébként is lényege, hogy a hipotézisek menet közben alakulnak ki, ha pedig a hagyományos történeti kutatás módszertanát nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy annak lényege, a *modellalkotás* is a kutatás folyamatában történik. Ebből a szempontból a grounded theory és a bölcsészeti szakmához tartozó modellalkotó történetkutatás között alig van különbség.

Az 1867-ben legfontosabb külpolitikai probléma, a német kérdés megítélésében az ország zöme azt akarta, hogy maradjon meg a prágai békével kialakult helyzet, Németország egységesüljön, hogy Ausztria ne táplálhasson reményeket azzal kapcsolatban, hogy visszaszerzi korábbi nagy befolyását Németországban. Ez alól a szélsőbal Kossuth-párti radikálisai alkották a kivételt, akik továbbra is azt akarták, hogy a német egyesülés ragadja magával a Habsburgok vezette Ausztriát, s ez eredményezze Magyarország teljes állami függetlenségét. Az általunk talált forrásokból ez a szándék látszik nyilvánvalónak. Az orosz kérdést a Balkán összefüggésében látta minden politikai árnyalat. Különbségek ott látszanak, hogy a kormánypárton kívüli csoportok mindezt nem az oroszok elleni preventív háborúval képzelték el, hanem a közeledéssel a Balkánon élő és a hazai szlávok irányában. A szélsőbal Kossuth az oroszellenes fellépésben a dualizmust létrehozó politikai csoport politikai provokációt és zsákutcát látott, azt az álláspontot hirdette, hogy az ellenkező hatást érné el az oroszellenes háború, Magyarországra nézve komoly veszélyt jelentene. A lengyel kérdésre is ugyanez a véleménykülönbség tevődött át, felesleges a lengyeleket az oroszok ellen tovább izgatni, Oroszország erős, és a lengyelek felhasználása egy esetleges oroszellenes háborúban egy az 1863-ashoz hasonló tragédiával járna.

A francia politika megítélése is hasonló megosztottságot mutat. Az esetleges francia győzelemben az egész magyar politikai paletta nagy kockázatot látott, főleg azért, mert a tapasztalatok III. Napóleon politikájával kapcsolatosan arra utaltak, hogy kalandorpolitikát folytat, ezáltal a vele kötendő szövetség szintén instabillá tenné az országot. A nemzet egészében emellett a franciaszimpátia bizonyos eleme voltak láthatók, de ez a szimpátia az aktuális francia külpolitika láttán nem tevődött át a francia szövetség támogatására.

A tanulmány egyik fontos tanulsága az, hogy az 1866-os háború illetve az 1867-es év külpolitikai jelenségeinek megítélésében kevés általános, rétegspecifikus összefüggést lehet megállapítani. A réteg, és a dualizmuskori politikai párt között kevés összefüggést véltünk felfedezni. Legfeljebb annyi általánosítást tudunk megengedni magunknak, hogy a szélsőbal radikálisai között réteg-hovatartozásukat illetően inkább az alul elhelyezkedő társadalmi rétegek voltak jobban reprezentálva, de mind a balközép, mind a Deák-párt és a konzervatívok mögött inkább a középosztály, a nagypolgárság és az arisztokrácia állt. Az is igaz, hogy terjedelmi okok miatt kevés forrást tudtunk mobilizálni a kérdés finomítása és végső eldöntése érdekében. Egy alaposabb, és a részletkérdések megcélzásával végrehajtott kutatás bizonyára differenciáltabb képet tudna kialakítani a réteg, mint külpolitikai kategória között.

Természetesen a nyilvánosság szerkezetében a nagypolitika befolyásolására korszakunkban sokkal több lehetőséget tudtunk tanulmányunkban bemutatni, mintha például egy ötven évvel korábbi korszakot vizsgáltunk volna. Ennek ellenére néhány képet mégis fel tudtunk villantani arról a hátrányos helyzetről, amelyben a zsellérek, nincstelen katonaszökevények voltak, akiknek politikai álláspontjáról sokszor csak büntetőügyek, például katonaszökevények elleni vadászat és peres eljárás dokumentumaiból nyerhettünk némi tájékoztatást. Érdekes és színes jeleneteket rajzolnak fel a falusi egyének egymás közötti konfliktusairól fennmaradt dokumentumok, különösebb rétegspecifikumokat azonban ezekből a torzsalkodásokból sem tudunk kinyerni. Hasonlóan színesebbé tették fejtegetéseinket azok a családi oral historyból kioldható emlékezet-cseppek, ezek azonban az a baj, hogy csak nagyon kis számban lelhetők fel a kutató számára. A 19. század és a korábbi évszázadok gigantikus „állami turizmusa", a katonáskodás, bővebben szolgáltatja a politikai tartalmú emléktöredékeket, nyugodtan állítható, hogy valamennyiben előbb-utóbb felbukkan a politikum, mint meghatározó tartalmi elem. Tanulmányunkból csak helyenként derült ki, de azért tehetünk egy olyan óvatos megjegyzést, hogy ezeknek a visszaemlékezőknek a politikai kultúrája is magasabb szinten állt, mint a nem katonáskodó rétegtársaiké. Írásunknak inkább egy kerettanulmány szerepét szántuk, amelynek alapján el lehet indulni bizonyos irányokban, s talán rá lehet akadni a réteg és a „külpolitikum" között viszony mérhető mutatóira is. Továbbra is állítjuk ugyanakkor, hogy mint történeti szociológiai módszer erre a célra nem a nagyelméletek felhasználásával folytatandó kutatások alkalmasak.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Könyvek, monográfiák:

A kiegyezés. Szerk.: **Cieger** András (2004). Nemzet és emlékezet. Sorozatszerkesztő: Gyurgyák János és Potó János. Osiris Kiadó, Budapest.

Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bröchenförde, E. W. (1976): Die Bedeutung der Unterscheidung von Staat und Gesellschaft im demokratischen Sozialstaat der Gegenwart. In: Staat, Gesellschaft, Freiheit. Frankfurt am Main.

Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. http://mek.niif.hu/031[…].doc.

Dezsényi Béla–**Nemes** György (1954): A magyar sajtó 250 éve. I. kötet. Művelt nép Könyvkiadó, Budapest.

Diószegi István (1998): Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Teleki László Alapítvány, Budapest.

Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada. História Könyvtár, MTA, Budapest.

Galántai József (1985): A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Glaser, Barnley – **Strauss**, Anselm A. (1967): The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitatve Research . Chicago Aldine.

Gonda Imre –**Niederhauser** Emil (2002): A Habsburgok. Hatodik kiadás. Pannonica Kiadó, Budapest.

Gonda Imre–**Niederhauser** Emil (1998): A Habsburgok. Egy európai jelenség. Pannonica Kiadó, Budapest.

Gonda László (1992): A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, Budapest.

Gyáni Gábor–**Kövér** László (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Budapest.

Habermas, Jürgen (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.

Kis Aladár (1975): Olaszország története. Akadémiai Kiadó, Budapest

Kis Domokos Dániel–**R. Várkonyi** Ágnes (2004): A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó, Budapest.

Kissinger, Henry (2002): Diplomácia. Grafo Kiadó, Budapest.

Kozik, Jan (1996): The Ukrainian national Movement in Galicia. 1815–1849. Edmonton, Canadian Institut of Ukrainian Studies. University of Alberta.

Kurtz Géza ny. áll. ezredes és vitéz **Kristófy** Géza ezredes (1937 ?): A cs. és kir. »Albrecht főherceg« 44. gyalogezred és a cs. és kir. 105. gyalogezred története, Merkantil-nyomda (Havas Ödön), Budapest.
Lutz, Heinrich (1979): Österreich–Ungarn und dieGründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. Frankfurt am Main–Berlin–Wien.
Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. Szerk.: **Faragó** Tamás (2004). Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
Majoros István – **Ormos** Mária (2003): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás. (1814–1945). Osiris Kiadó, Budapest.
Matsch, Ervin (1984): Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich(–Ungarn) 1720–1920. Hermann Böhlaus Nachf. Wien–Köln–Graz.
Pannenkowa, Irina (1918): Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim. Dzieje rezolucji sejmu galicyjskiego z 24. września 1868. Lwów.
Pásztor Pál (1994): Veresegyház és Szada Pest megyei falvak története. Pszicholingva, Szada.
Ress Imre (1993): Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1875. Kandidátusi értekezés. Budapest.
Ring Éva (2003): "Lengyelországot az anarchia tartja fenn?". ELTE Eötvös Kiadó, 2003., **Szokolay** Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó Budapest.
Rumpler, Helmut (1997): Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Geschichte 1904–1914. Hrsg.: Herwig, Wolfram. Wien, Ueberreuter.
Sommergruber, Josef (1941): Die nationalpolitischen Verhältnisse in Galizien 1840–1867. Dissertation an der Wiener Universität. Wien.
Szántay Antal (2005): Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungspolitik Josephs II. Akadémiai Kiadó.
Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan.
Tefner Zoltán(1996): Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika. Lénia Kiadó, Érd.
Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Közreadja **Beér** János és **Csizmadia** Andor (1966). Gondolat Kiadó, Budapest.
Wandruszka, Adam – **Urbanitsch**, Peter (1994): Die Habsburgermonarchie. Teilband VI/1. Österreischische Akademie der Wissenschaften, Wien.

Tanulmányok:

Csima János (2004): Hadkiegészítés a demográfia tükrében a 18. századi Magyarországon. In: Magyaroszág társadalomtörténete a 18. 19. században. Szerk.: **Faragó** Tamás. Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
Gelencsér Katalin (2003): Grounded Theory. In: Szociológiai Szemle, 2003/1.
Gyáni Gábor (2008): A történelem mint kirakós játék? Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái. In: Jelenkor, http://jelenkor.net
Kaplan, A. Morton (1957): System and Process in International Politics. New York. In International Security System, Concepts and Methods of World Order. Edited by Richard B. Gray. Illinois (1969), Florida State University, E. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca.
Kucsera Csaba (2008): Megalapozott elmélet: egy elmélet fejlődéstörténete. In: Szociológiai Szemle, 2003.
Tefner Zoltán (1996): Kötcse monográfiája. Kötcse.

Tefner Zoltán (1997): Lengyel forradalmak a 19. században és a lengyel közvélemény. História, 1999/7. Melléklet XI.–XIII.
Tefner Zoltán (2004): Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004/8.

Levéltári források:

Kötcsei Evangélikus Egyházközösség iratai
Magyar Országos Levéltár
Országos Széchényi Könyvtár kézirattára
Pest Megyei Levéltár
Somogy Megyei Levéltár

Sajtóanyag:

A Hon
A Nép Zászlója
Független Lapok
Ludas Matyi
Magyar Ujság
Magyar Zsidó
Nép Szava
Pesti Hirnök
Pesti Napló
Somogy